

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

Пояснювальна записка

До дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Військово-політична та державотворча діяльність Богдана

Хмельницького»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

Напрямок підготовки (спеціальності)

6.020302 – історія та археологія

Радченко Богдан Миколайович

Керівник: к.і.н., доц..

Майстренко Владислав Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.

Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2021

Зміст

Вступ.....	с. 3
Розділ I Історіографія та джерела.....	с. 8
Розділ II Життєвий шлях Богдана Хмельницького.....	с. 20
Розділ III Б.Хмельницький видатний полководець.....	с. 30
Розділ IV Держава Б.Хмельницького та її місце в історії України.....	с. 44
Висновки.....	с. 61
Джерела та література.....	с. 64
Резюме	с. 69
Summary.....	с. 70

Вступ

У багатівіковому розвитку українського народу XVII століття займає особливе місце. Невибagliвий і повільний вплив суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що ознаменував у політичній сфері створення етнічної держави українців, в економічній – поступовий перехід до більш високого рівня суспільного виробництва. Перехідні періоди від одного цивілізаційного етапу розвитку людства до іншого завжди виштовхували на політичні арену певні сили, або окремих осіб, які їх уособлювали, що далеко не адекватно відповідали існуючим на той час стереотипам мислення, поведінки і ідей. У сфері соціальних відносин такою новою силою стало козацтво, яке на рубежі XVI – XVII століть перетворилося з явища побутового у суспільний стан, через призму якого переосмислювалися основні тенденції розвитку України.

Дана тема є актуальною тому, що поява постаті Богдана Хмельницького є однією з найяскравіших сторінок української історії. Очолена ними війна і створена держава – це був дійсно переломний етап у житті українців, кий круто змінив їх долю, етап справжнього зльоту суспільної енергії та творчих сил, що проявилось не тільки в небачених до того часу бойових успіхах, а й в економічному піднесенні, завдяки чому можна було вести тривалу й виснажливу боротьбу з таким могутнім ворогом, як Річ Посполита. Актуальність підкреслюється ще й тим, що саме народ пише власну історію, від його наполегливості, мужності залежить доля прийдешніх поколінь.

У середині XVII ст. на арену суспільно-політичного життя Східної та Південно-Східної Європи під акомпанемент гарматного гуркоту рішуче виступила мало кому відома до того людина, діяння котрої, за словами одного із сучасників, швидко звернули „на себе очі всіх народів”. А через 10 років по тому вона пішла з життя, будучи – знову ж таки за висловом свідка тодішніх подій - „уславленою між монархами”. Звали цю людину Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький.

Навколо цього імені ось уже понад три століття нурують пристрасті, точаться гранично напружені суперечки, під час яких висловлюються абсолютно протилежні думки та оцінки. Це й зрозуміло, адже без будь-якого перебільшення

можна сказати, що розпочата великим українським гетьманом війна за визволення своєї батьківщини з-під чужоземного поневолення струснула весь тогочасний цивілізований світ, а його ідеї та наслідки державотворчої діяльності перебувають у вирі сучасної політичної боротьби на уламках колишнього СРСР.

Сучасники Богдана Хмельницького добре розуміли його стратегічну мету. В 1652 р. ксьондз Щитницький (Щильницький) застерігав, що гетьман прагне „абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати й володіти всіма тими землями, які починаються від Дністра, і йдуть до Дніпра й далі аж до московського кордону”. Тож не дивно, що непримиренні, засліплені лютою ненавистю вороги Богдана (передусім із числа, певна річ, владущих класів і верств Польсько-Литовської держави) не шкодували для нього добірної лайки, прокльонів і найобразливіших епітетів: „син антихриста”, „диявол”, „іуда”, „великий свавільник і тиран”, „розбійник”, „злочинець”... Польський король Ян Казимир, який посів трон не буз сприяння Хмельницького, то був ладен надати йому місце в сенаті Речі Посполитої, то вбачав у його діях загрозу для „всього християнського світу”. І молдавський воєвода Стефан Георгіце називав володаря України „збурювачем спокою всіх націй”...

Поміркованіші ж критики Богдана хмельницького відзначали, зокрема, його політичний, дипломатичний, воєнний таланти, гострий розум, особисту мужність і сміливість, досвідченість у ратній справі, що поєднувалися з обережністю та хитрістю. Вражені розмахом задумів і практичних дій керівника Визвольної війни українського народу, вони, ці критики, порівнювали його з „бичем божим” – проводирем гунів Аттілою, знаменитим карфагенським полководцем Ганнібалом, грізним азіатським завойовником Та мерланом, підступним італійським політиком Макіавеллі.

Зовсім інший – схвальний – відгук події Хмельниччини діставали в тих країнах Західної Європи, в котрих уже зароджувалися й розвивалися демократичні ідеї. Відомий український історик XIX ст. О.М.Лазаревський наголошував, що вождь англійської буржуазної революції Олівер Кромвель сприймав Богдана Хмельницького як генералісімуса війська України, володаря запорозьких козаків, винищувача польської шляхти. Цікаво: свідок подій середини XVII ст.,

французький автор „Історії війни козаків проти Польщі” П.Шевальєс вбачав у діях Хмельницького та в рисах його вдачі багато спільного з Кромвелем. „Ми знайдемо, - підкреслював він, - образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який у друге з'явився на Русі, який був не меш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії”. А за характеристикою відомого французького письменника XIX ст. Проспера Меріме, гетьман „був утіленням справжнього козацького рицаря. Він був відважний, хитрий, енергійний, у нього було природне воєнне чуття...”.

Щирим захватом, любов'ю, активною підтримкою патріотична діяльність Богдана Хмельницького користувалася з боку трудящого люду, січовиків, значної частини козацької старшини та духовенства України. Очоливши боротьбу народних мас проти іноземного панування, за досягнення національної незалежності, він, за свідченнями тогочасних джерел, став для них „руським Мойсеєм”, „рятівником усієї Русі”, „батьком вітчизни”, „відновлювачем віри”. Запорожці називали його „нашим добродієм і господарем”, „найяснішим”, „від бога даним”, „великим гетьманом”.

Об'єктом даної роботи є постать Богдана Хмельницького як гетьмана України.

Предметом вивчення є життєвий шлях великого сина українського народу, діяльність Хмельницького як полководця і місце держави, створеної Хмельницьким.

Мета, яку автор поставив в написанні даної роботи – це вивчення життєвого шляху й діяльності великого українського гетьмана на сучасному рівні розвитку історичної науки.

Завданням даної роботи є дати комплексний соціально-політичний портрет гетьмана.

Переходячи до характеристики методологій необхідно з'ясувати основні методи історичних досліджень. До числа основних відносяться: історико-генетичний, історико-типологічний і історико-системний.

Історико-генетичний метод відноситься до числа найбільш розповсюджених в історичних дослідженнях. Суть його в послідовному розкритті функцій і змін вивчаємої реальності в прогресії її історичного руху.

Історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірність історичного розвитку в їх неоднозначності, а історичні події і суб'єкти в індивідуальності.

Історико-генетичний метод постає як універсальний, гнучкий і доступний метод історичного дослідження.

В кінцевому вигляді історико-генетичний метод повинен органічно включати характеристику особливого та загального. Наприклад, аналіз створеної Хмельницьким держави повинен включати характеристику окремих перетворень, реформ з розкриттям їх місця і ролі в загальних досягненнях і загальних перетворень здійснених в державі, також систему існуючих в цю історичну епоху уявлень про умови суспільного прогресу. Мова йде про те, що вся суть єдиного не може бути адекватно виявлена, коли розглядається особливе і загальне разом.

Для успішного використання історико-генетичного методу слід використовувати його з іншими загально історичними методами, такими як історико-типологічний та історико-системний.

Робота складається з чотирьох розділів.

При цьому автор прагнув, по-перше, розглянути всі сторони діяльності Богдана Михайловича Хмельницького в їхньому нерозривному взаємозв'язку, подати розвиток подій на його життєвому шляху в суворій хронологічній послідовності (останньому я надаю особливого значення, оскільки вважаю, що лише за такої умови відкривається можливість з'ясувати внутрішню логіку, мотивацію тих, або інших вчинків і дій Богдана Хмельницького, простежити динаміку еволюціонування його поглядів).

До наших днів дійшло надто мало першоджерел, котрі дали б змогу ґрунтовно дослідити біографію гетьмана від його народження до початку Визвольної війни. В 1648 р. Б.Хмельницькому було близько 53 років. Отже, за плечима лишилося ціле життя, сповнене бурхливих подій, які сформували його особистість, виробляли суспільно-політичні погляди, озброїли воєнним досвідом...

Але, повторю, через брак оригінальних документів дослідник не має можливості належним чином розкрити цей надзвичайно важливий етап у житті майбутнього національного героя України.

Зважаю також принципово необхідним з'ясувати найважливіші аспекти внутрішньої політики Б.Хмельницького не лише під час Визвольної війни, а й після її завершення. При цьому я намагаюсь відтворити цілісну картину соціального підґрунтя здійснюваних гетьманом перетворень, визначити комплекс суспільних чинників, що зумовлювали ті чи інші повороти в його внутрішньополітичній діяльності.

Щонайповніше висвітлюється величезна роль Б.Хмельницького у процесах формування Української національної держави, функціонування її уряду, розробки та здійснення соціально-економічної політики.

Дана, також, характеристика гетьмана як полководця. Торкаючись цього питання, історики звичайно обмежуються лише розглядом його основних заходів під час проведення воєнних операцій, не зіставляючи при цьому стратегічних і тактичних задумів обох супротивних сторін, не показуючи їхніх дій, спрямованих на реалізацію цих задумів, ігноруючи вплив на перебіг воєнних кампаній різних суб'єктивних факторів тощо. Все це призводить до певної недооцінки полководницького таланту Б.Хмельницького, надто спрощує сам хід проведених ним битв. Тому автор поставив собі за мету детально проаналізувати хід і наслідки воєнних операцій, здійснених під проводом гетьмана, та на основі цього аналізу скласти якомога повніше уявлення про його здібності як воєначальника.

Виносячи на розсуд цю роботу, автор далекий від думки, що вона остаточно вичерпує все коло аспектів порушеної в ній широкомасштабної проблеми.

Розділ I

Історіографія та джерела

У вітчизняній історіографії нагромаджено величезний масив літератури з проблематики Визвольної війни українського народу середини XVII століття й політики її керівника. Слід наголосити: головна увага в наукових дискусіях навколо подій Хмельниччини зосереджувалась й досі зосереджується на питанні про роль в історії України далеко не найважливішої політичної спадщини Богдана Хмельницького – акта Переяславської ради 1654 р. Однак при цьому мало хто прагнув з'ясувати внутрішні й зовнішні чинники, сутнісні мотиви, що зумовлювали саме такі, а не інші рішення гетьманського уряду. Вочевидь, цей підхід не можна визнати за об'єктивний в усіх відношеннях. З огляду на реалії нинішнього суспільного життя Української держави вкрай необхідно подати на розсуд найширшого громадського загалу гранично правдиву, зважену в усіх деталях, документально обґрунтовану картину тієї конкретно-історичної обстановки, в котрій відбувалося укладання державно-воєнного союзу Московії з Україною.

Науково-критичний підхід до вивчення життя й діяльності великого сина нашого народу започаткував видатний український учений М.О.Максимович своїми „Листами про Богдана Хмельницького”¹ (загальним числом 18), написаними у зв'язку з публікацією в 1857 р. монографії М.І.Костомарова „Богдан Хмельницький”. Як слушно зауважував у своїй „Українській історіографії” (К., 1959) історик М.І.Марченко, Максимович першим із дослідників України виявив у праці Костомарова чимало недоречностей і фактичних помилок і своїми поправками вніс в історичну науку цілу низку нових уявлень про хід Визвольної війни (а також, про життя і діяльність гетьмана). Зокрема, автор „Листів...” з'ясував дату народження Хмельницького, переконливо довів вирішальний вплив козацьких звичаїв і традицій на формування його особистості.

¹ Максимович М.О. „Листи про Богдана Хмельницького”. – К, 2004 – 312 с.

Спростував поширену на той час думку, нібито вождь Визвольної війни розпочав її у відповідь на особисті образи з боку польської шляхти.

Критичні зауваження Максимовича, певна річ, не применшили значення монографії як першої у вітчизняній історіографії спроби висвітлити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана. На думку М.Г.Чернишевського, своєю працею Костомаров очистив історію Хмельниччини від безлічі хибних поглядів і домислів. Повертаючись із заслання, Т.Г.Шевченко ознайомився у вересні 1857 р. з цією працею й назвав її у своєму „Щоденнику” прекрасною, сучасною, повчальною й напутньою книгою.

Епоха Визвольної війни постійно привертала до себе увагу Т.Г.Шевченка. Його оцінки історичної ролі гетьмана в житті українського народу відзначалися великою суперечністю. Вболіваючи, як ніхто інший, за долю свого багатостраждального народу, Тарас Григорович не міг не розуміти величезної заслуги Богдана Хмельницького в боротьбі проти національно-релігійного гніту з боку шляхетської Польщі. Він із любов'ю називав „старого гетьмана” „батьком Богданом”, «благородним», «знаменитим», «геніальним бунтівником», глибоко вшановував світлу пам'ять про нього: „Мир душі твоїй, Богдане!” Разом із тим, спостерігаючи на своїй батьківщині трагічні наслідки колонізаторської політики царського урду, поет осуджував політичні рішення, що призвели до входження України до складу Російської держави, висловлював різкі докори, а то й поклони на адресу керівника Визвольної війни. Так, у вірші „Розрита могила”¹ Україна – мати називає Богдана Хмельницького „нерозумним сином” і запевняє: коли б знала про свою майбутню долю, то його „У колисці б задушила, під серцем приспала”. В інших Шевченкових творах Хмельницький обвинувачувався в занапащенні „вбогої сироти України”, а велич його як видатного державного діяча піддавалася сумніву: „Великий, славний! Та не дуже...”

Досить суперечливі оцінки діяльності Хмельницького давали також українські дослідники останньої третини XIX – початку XX ст.

¹ Шевченко Т.Г. „Розрита могила”. Поетичні твори. – К., 1978 – 365 с.

Різно негативно ставився до нього відомий історик, етнограф і письменник П.О.Куліш. студіюючи його праці (наприклад „Отпадение Малороссии от Польши (1340 - 1654)”) ¹, не можна позбутися враження, що автор не стільки прагнув істини, скільки вишукував існуючі та неіснуючі особисті вади гетьмана й похибки в його політичній діяльності. Думку П.О.Куліша поділяв П.М.Буцинський, який у праці „О Богдане Хмельницком” ² заперечував здібності Хмельницького як політичного діяча й полководця, закидав йому боягузтво в битві під Берестечком у червні 1651 р.

Видатний український історик В.Б.Антонович „відмовляв” героєві Визвольної війни в широких політичних задумах, у прагненні до створення самостійної держави; за Антоновичем, Хмельницький домагався лише розширення прав козацького стану, що й завадило йому повною мірою використати силу розгніваного народу.

Взагалі, тези про „нерішучість” Хмельницького, відсутність в нього полководницьких здібностей, поміркованість його політики, яка нібито не передбачала цілковитої державної самостійності України, про його орієнтацію перш за все на козацьку верхівку тощо були досить поширені в дореволюційній історіографії. Так услід за В.Б.Антоновичем уважали, наприклад, С.Томашівський, В.І.Яковенко, І.Катаєва та ін. Яковенко до того ж характеризував гетьмана як „хитрого й підступного козака”, який „присягав, зраджував, знову присягав і так без кінця”.

Натомість П.М.Ковалевський і В.Радич убачали у діяльності Богдана Михайловича риси, притаманні обдарованому політикові та видатному воєначальникові.

Велику увагу особі Богдана Хмельницького було приділено в працях „Станіслав Михаль Кричевський” та „Україна на переломі” ³ відомого українського дослідника В.Липинського, який уперше в історіографії на основі багатого фактичного матеріалу показав винятково важливу роль гетьмана в процесі

¹Куліш П.О. „Отпадение Малороссии от Польши (1340 - 1654)”. Твори в 2 Т. – Т. 1 поезія. – К., 1955. – 405 с.

²Буцинський П.М. „О Богдане Хмельницком”. – К., 1990. – 204 с.

³Липинський В. Україна на переломі. – К., 1990 – 204 с.

державного будівництва в Україні в середині XVII ст. Не можна не погодитись з його думкою, що Хмельницький виявився спроможним успішно розв'язувати проблеми не лише політичного, а й соціального характеру.

Найбільший вклад у вивчення історії України середини XVII ст. вніс свого часу М.С.Грушевський. у його працях („Очерк истории украинского народа”¹, „Історія України - Руси”¹, „Хмельницький і Хмельниччина”¹ та ін.) Богдан Хмельницький постає надзвичайно суперечливою й непослідовною у своїх діях людиною. З одного боку, славетний історик зображав й оцінював свого героя як найталановитішого полководця, гнучкого політика-дипломата, геніального адміністратора, з іншого ж (причому нерідко всупереч використаному ним же фактичному матеріалу) – пояснював причини успіхів Хмельницького насамперед його союзом із татарами, висловлював сумніви в існуванні його організаторської діяльності, спрямованої на розвиток народного повстання влітку 1648 р., намагався довести, що протягом першого року війни її керівник не мав планів національного чи соціального визволення західноукраїнських земель і тому не підтримував тут народного руху. Твердячи, що з січня 1649 р. програма незалежності України від Польщі не сходила зі столу гетьмана, Грушевський разом із тим звинувачував його у здійсненні політики „півслів і півділа”, у відсутності цілеспрямованості, хитанні між мусульманською та анти мусульманською орієнтаціями. Більше того, він уважав цю політику сповненою фатальних помилок (зокрема, у відносинах з Росією), ігноруючи реальне співвідношення політичних сил у середині XVII ст. , називав українсько-кримський союз „най ганебнішою стороною Хмельниччини”. Вочевидь, не можна погодитись з думкою Грушевського, нібито гетьман запровадив свою владу в Україні „ціною страшних жертв” народних мас, які, мовляв, служили для нього „гарматним м'ясом ”. попри свої ж високі оцінки політичних і дипломатичних здібностей Хмельницького, автор „Історії України - Руси” інколи характеризував його як „невеликого політика”.

¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., – 1990 – 398 с.

² Грушевський М.С. Історія України – Руси. - К., 1989 – 504 с.

³ Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. – К., 1980. – 308 с.

Непереконливими уявляються також спроби історика протиставити Богданові Хмельницькому – політикові „азіатського європейця” Івана Виговського; довести, начебто гетьман не зважав на інтереси селянства, не погоджував свої наміри з міщанами, козаками й духовенством тощо.

Більш зважену характеристику діяльності гетьмана давав видатний український історик, публіцист і громадсько-політичний діяч М.П.Драгоманов. Схиляючись до думки, що керівник Визвольної війни боровся не стільки проти Польської держави (королівської влади), скільки проти магнатів, він припускав, що повстання розпочалося за дозволом короля Владислава IV. Відома також негативна оцінка Драгомановим акту входження України до складу Росії.

Проти приниження ролі Богдана Хмельницького в житті України рішуче виступав Г.Хоткевич.¹ Називаючи Хмельниччину „великою епохою нашої історії”, він славив творця цієї епохи як геніальну людину, великого стратега та організатора, хоча й докоряв йому водночас за гайнування часу восени 1648 р. піді Львовом (зумовлене, на думку Хоткевича, відсутністю ідеалу „вільної України”), осуджував рішення Переяславської ради тощо.

Трагічним пафосом пройнято вірш революціонера-демократа, поета П.А.Грабовського „До Богдана Хмельницького”.² У вірші проводиться думка: на чільне місце у визвольній боротьбі гетьман був висунутий рухом найширших народних мас, однак попри це він обстоював інтереси головним чином козацького стану. Перебільшуючи гостроту суперечностей між козаками й посполитими, Грабовський зазначав приреченість спроб Хмельницького врятувати Русь від „згуби”, бо його дії тільки погіршували ситуацію. При цьому поет зауважував:

Не дорікти тобі спомином,
Богдане-батьку, замір збіг:
Ти був лихого часу сином
І вище стати не зміг.

Тематика Визвольної війни та діяльності Богдана Хмельницького посідала вагоме місце у творчості великого українського письменника й поета, видатного публіциста, історика, філософа, етнографа І.Я.Франка. Він уперше чітко сформулю-

¹ Хоткевич Г. Два гетьмани. – К, 1992. – 512 с.

² Грабовський П.А. „До Б.Хмельницького”. – К., 1978. – 504 с.

вав соціально-економічні причини народного повстання, розкрив негативні наслідки полонізації та покатоличення українського населення, переконливо довів, що саме „внутрішня гнилизна” Польщі спричинила до „вибуху Хмельниччини”, звернув увагу на факт участі майбутнього гетьмана в козацьких повстаннях 30-х років XVII ст. Аналізуючи хід і результати битв під Жовтими Водами та Корсунем навесні 164 р., діяльність Хмельницького в наступний час, Франко показував його як талановитого полководця та обережного політика, який мав здатність реально оцінювати стратегічну й тактичну обстановку. У статті „Хутірна поезія П.А.Куліша” І.Я.Франко доводив необґрунтованість намагань відомого історика й письменника зобразити Хмельницького підступним і безпринципним політиканом, вимагав не кидати „болото” на нього „за такі діла, котрі не були його особистою виною, а були або загальною хобою того часу, або диктувались konieczністю, історичним ходом розвитку народного”. В інших своїх працях Іван Якович заперечував поширену в тогочасній історіографії думку про побожну шанобливість гетьмана перед владою короля, доводив цілковиту залежність останнього від волі магнатства, яке вело Річ Посполиту до загибелі, висловлював міркування, що Хмельницький домагався для України незалежності від Польщі. В поемі „На Свято горській горі”¹, передаючи діалог гетьмана з королівським послом Любовицьким, який пропанував припинити боротьбу та укласти „правдивий мир”, поет вклав в уста Хмельницького таку відповідь:

Ні, мій куме! Краще чисто
розмежуймося як слід:
вам хай буде ваша Польща,
Україну нам лишіть.

Великою суперечливістю позначалися оцінки подій Визвольної війни українського народу та особи її керівника в російській літературі й історіографії XIX ст. Життєвий подвиг Богдана оспівували у своїх творах поети-декабристи К.Ф.Рилєєв² і Ф.М.Глинка.

¹ Франко І.Я. На Свято горській горі. Поетичні твори. – К., 1964. – 805 с.

² Рилєєв К.Ф. Богдан Хмельницький. Поетичні твори. – К., 1978. – 308 с.

Так, Рилєєв у думі „Богдан Хмельницький” називає його „вождем-героем”, а на думку Глинки, гетьман був сміливою, „великого розуму” людиною, вчителем „у справах війни”.

Інакше вважали деякі інші дослідники. В.О.Ключевський у своєму „Курсе русской истории”¹ зобразив Богдан Хмельницького безпринципним діячем із „пересічним політичним розумом”.

Різко негативну оцінку Богданові Хмельницькому давала переважна більшість польських дослідників другої половини XIX – першої половини XX ст. К.Шайноха, К.Гурський, Ф.Равіта-Гавронський, Т.Корзон, О.Яблоновський та інші характеризували його як позбавлену державотворчих здібностей, честолюбну, хитру, віроломну людину.

На початку 50-х років у зв’язку з підготовкою до святкування 300-річчя возз’єднання України з Росією помітно зріс інтерес до вивчення історії Визвольної війни й діяльності Богдана хмельницького. В ряді наукових праць підкреслюється величезна роль гетьмана в організації та керівництві визвольною боротьбою народних мас.

Негативну роль у розвитку радянської історіографії Визвольної війни відіграли опубліковані в 1954 р. „Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)”.² Схвалені ЦК КПРС, вони, певна річ, на багато років визначили основні напрями, підходи, коло дозволених акцентів при подальшому висвітленні подій Хмельниччини. Так, історичні заслуги великого гетьмана зводились тільки до Переяславського акту 1654 р., а це великою мірою обмежувало розмах його багатогранної діяльності як творця Української держави, видатного полководця, дипломата. В цілковитій відповідності до тогочасних ідеологічних настанов автори тез в оцінці взаємин російського та українського народів керувалися положенням про месіанську роль Росії у світі, а тому свідомо чи несвідомо занижували рівень державно-політичного, економічного, культурного розвитку України в середині XVII ст., ідеалізували політику тогочасного царського уряду, навіть не згадували про те,

¹ Ключевський В.О. Курс русской истории. – М., 1954. – 312 с.

² Тези про 300-річчя возз’єднання України – Росією (1654 - 1954). – М., 1954. – 502 с.

що згідно з рішеннями Переяславської ради далеко не всі українські землі ввійшли до складу Росії.

Замовчувався також той факт, що за Андрусівським договором із Річчю Посполитою (січень 1667 р.) Москва віддала їй Правобережну Україну, грубо порушивши тим самим Переяславську угоду.

З-поміж наукових праць середини 50-х років, присвячених Богданові Хмельницькому, особливою змістовністю вирізняється дослідження І.П.Крип'якевича „Богдан Хмельницький”¹. Головну увагу автор приділяє висвітленню соціально-економічного та політичного становища України в середині XVII ст., розкриваючи на цьому тлі основні віхи життя Хмельницького до початку Визвольної війни (це було зроблено вперше в радянській історіографії), з'ясовуючи його роль у підготовці народного повстання в 1646 – 1647 рр., переконливо характеризуючи його за допомогою різноманітних джерел як видатного полководця, дипломата, державного діяча, котрий проводив гнучку соціально-економічну політику. На жаль, через те, що Крип'якевич розглядав окремі сторони діяльності гетьмана в різних розділах своєї монографії й не завжди в хронологічній послідовності, йому не вдалося змалювати цілісну картину з порушеної ним проблеми.

В 1957 р. Крип'якевич умістив в „Українському історичному журналі” статтю „Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті)”², в якій висловив слушне зауваження, що в діяльності Богдана Хмельницького „були... моменти високого піднесення і моменти спаду, були суперечності і непослідовність”.

В кінці 70-х років у зв'язку з відзначенням 325-річчя возз'єднання України Росією проблематика історії Визвольної війни та діяльності її керівника знов актуалізувалася. Природно, поживавилася й дослідницька робота в цьому напрямі. Так, у наукових і науково-популярних статтях і дисертаціях В.О.Голобуцького³, Ю.А.Мицика⁴, С.П.Пінчука⁵ та ін. дослідників розглядалися

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – 402 с.

² Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ. – К., 1957 - № 1. – С. 15 – 31.

³ Голобуцький В.А. Запорозьке казачество. – К., 1957. – 520 с.

⁴ Мисик Ю.А. Три листи// УІЖ. – К., 1992. - № 6 – С. 69 – 73.

⁵ Пінчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне. – К., 1986. – 225 с.

такі питання: особливості проведення соціально-економічної політики Хмельницьким у залежності від розвитку національно-визвольної та антифеодальної боротьби, роль гетьмана у сформуванні боєздатної української армії, версія про його перебування під Дюнкерком, образ Богдана Михайловича в давній українській поезії, оцінка його діяльності І.Я.Франком та ін. У монографічному дослідженні Л.В. Заборовського взаємовідносин Росії, Речі Посполитої та Швеції в середині XVII ст. розкриваються складність і суперечливість міжнародної обстановки, в якій доводилося творити українську державність.

У серії „Жизнь замечательных людей” у 1989 р. з’явилася книжка В.О.Замлинського „Богдан Хмельницкий”¹, написана на основі опублікованих джерел і праць інших дослідників. Достовірно зобразивши епоху, автор створює романтичний образ героя, котрий порівняно легко розв’язує всі складні проблеми та, як правило, виходить переможцем із скрутних ситуацій. Основна увага при цьому приділяється періодові 1648-1653 рр.

Починаючи з кінця 70-х років польські науковці (Л.Ченсьцік, В.А.Серчик, Т.Хінчевська-Хеннель, С.Охманн та ін.) зробили помітний внесок у вивчення процесу розвитку самосвідомості української шляхти й козацтва в першій половині XVII ст., характеру міжнародних відносин у Східній Європі в середині XVII ст., ставлення польського уряду до Визвольної війни та ін., що має важливе значення для з’ясування окремих аспектів діяльності Богдана Хмельницького. В 1988 р. вийшла друком монографія Я.Качмарчика „Богдан Хмельницкий”² – перша в сучасній польській історіографії, присвячена вивченню біографії українського можновладця. Створена в науково-популярній формі на основі опублікованих джерел, вона відтворює образ державного діяча з величезним політичним, дипломатичним, організаторським талантами, що поєднувалися з надприродною інтуїцією, далекоглядністю та вмінням тверезо оцінювати ситуацію. Однак при цьому Качмарчик скептично оцінював можливості гетьмана як полководця.

¹Замлинський В.О. Б.Хмельницкий. – М., 1989. – 120 с.

²Качмарчик Я. Богдан Хмельницкий. – К., 1950 – 408 с.

Дослідженням життя і діяльності Б.Хмельницького займалися такі вчені, як Смолій В.А. та Степанков В.С., в своїй роботі „Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності”. Вони на підставі численних архівних матеріалів і документальних джерел створили докладний життєпис видатного політичного й державного діяча, гетьмана України Богдана Хмельницького.¹

У роботі „Роль народных масс в освободительной войне” Пінчук Ю.А. підкреслює вирішальну роль народу в перемогах Богдана Хмельницького, в розбудові української держави.²

Яскраво описує героїв національно-визвольної війни стаття Апановича О.М., де він дає розгорнуту характеристику народних героїв національно-визвольної війни, розкриває їх мистецтво.³

Видатний історичний діяч Гнат Хоткевич у своїй книжці „Два гетьмани” описує дві постаті історичного минулого українського народу. В полі зору українського письменника, два гетьмани, перший з яких – Богдан Хмельницький (1595 - 1657) – стояв біля витоків ідей української державності, а другий – Іван Мазепа (1639 - 1709) намагався втілити цю ідею у життя.⁴

Перо письменника – схвильоване, пристрасне, роздуми про трагічні сторінки української історії глибокі, об’єктивно логічні, а стиль викладу легкий, іскристий, динамічний. Невеликі обсяги двох розповідей вміщують багатий матеріал, що також привабить увагу читача.

Джерельною базою роботи є різні актові, епістолярні, розповідні (наративні) пам’ятки. Сучасне джерелознавство досягло значних успіхів у дослідженні комплексу рукописних і друківаних пам’яток з історії України середини XVII ст. (який має найбезпосередніше відношення до вивчення державно-політичної діяльності Богдана Хмельницького), тому нам немає сенсу зараз детально зупинятись на характеристиці цих пам’яток. Зауважимо лише, що найбільшу наукову цінність становлять універсали, накази й листи гетьмана. В 1961 р. І.П.Крип’якевич та І.Л.Бутич видали в києві збірку всіх відомих на момент

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – 260 с.

² Пінчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне. – К., 1986. – 225 с.

³ Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників// УІЖ. –К., 1995. - № 4;. – С. 33-45.

⁴ Гнат Хоткевич. Два гетьмани. – К., 1992. – 512 с.

публікації документів Богдана Хмельницького¹. Згодом І.Л.Бутич та І.А.Мищик обнародували ще ряд листів й універсалів гетьмана.²

З-поміж наративних джерел, використаних при написанні роботи, перш за все назвемо українські літописи Самовидця³, С.Величка⁴, Г.Граб'янки⁵.

Так, Самовидець прагнув з'ясувати основні причини Визвольної війни, звертав увагу на масове покаяння українських селян і міщан улітку 1648 та навесні 1649 р., наводив цінні факти про дії Хмельницького у військових кампаніях 1648 – 1657 рр. Із цього літопису дізнаємось про початок тяжкої недуги Богдана в 1656 р.: „А гетьман Хмельницький zostавал з войсками на Україні, бо не міл ні од кого настовпування, а до того уже сам неспосібного здоровя был”. Літопис С.Величка вперше в українській історіографії подав інформацію про Хмельницького та його родину, належним чином оцінив видатну роль гетьмана у вітчизняній історії: „Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав їм підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу”. Із гіркотою і великим смутком літописець повідомляв про смерть великого патріота України в липні 1657 р.: „Впав у недугу і, протягши ще невеликий час у хворобі, докінчив у Чигирині, так і не докрутивши військової машини війни з поляками, своє великотрудне й велико печальне життя, лишивши машину війни своїм спадкоємцям – козацьким гетьманам, а всій осиротілій по собі Україні немалий жаль”.

Унікальними є окремі відомості в щоденниках і мемуарах іноземців, котрі перебували на Україні в першій половині XVII ст. (Г.Боплана, А.Віміні, І.Майєра, П.Алеппського, К.Гільденбрандта).

Серед них виділимо особливу цінність свідчень П.Алеппського, А.Віміні та К.Гільденбрандта, що стосуються власне особи Богдана Хмельницького: зовнішнього вигляду, вдачі, поведінки в побуті тощо. Венеціанець А.Віміна, який зустрічався із Хмельницьким у червні 1650 р., зазначав, що гетьман

¹ Бутич І. До історії україно-трансильванських взаємин (1648 - 1656)// Архіви України. – К., 1996. - № 3. – С. 43-60.

² Мищик Ю.А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького// УДЖ. –К., 1984 - № 1. – С. 36 – 76.

³ Літопис Самовидця. – К., 1971. – 176 с.

⁴ Величко Самійло. – К., 1991. – Т. I. – 372 с., Т. II. – 642 с.

⁵ Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – 188 с.

на зріст, „швидше високий, ніж середній, широкий у кістках, міцної будови”; він мав „зрілий і проникливий розум”; поводячись із козаками м’яко і просто, разом із тим тримав їх „у дисципліні суворими стягненнями”. Антиохійський архідиякон П.Алеппський підкреслював скромність, спокійність, мовчазність Хмельницького, його поміркованість в їжі та питті, невибагливість в одязі. Швецький посол К.Гільденбрандт писав, що український володар кохався в голубах, умів грати на бандурі, палив турецьку люльку.

Свідчення інших джерел про діяльність Богдана Хмельницького доповнюють щоденники, мемуари, хроніки, літописи, автори яких належали до панівних класів Речі Посполитої й тому, як ми вже зазначали, з неприхованою ворожістю ставилися до національно-визвольної боротьби народних мас України (Н.Ганновера, Б.Зиморовича, Й.Єрлича, М.Ємьоловського, С.Кушевича, Б.К.Маскевича, В.М’яковського, С.Освенціма, М.Остророга, Я.Смяровського та багатьох інших).

Окрему групу розповідних джерел становлять історичні праці, створені іноземцями в 50 – 60 –х роках XVII ст. (А.Віміною, Е.Франціском, М.Сенаєм, П.Шевальє), що проливають світло на окремі сторони життя й діяльності гетьмана. В цьому відношенні цінний і нерідко унікальний фактичний матеріал містять твори польських і литовських авторів другої половини XVII ст. (С.Грондського, В.Коховського, А.В.Кояловича, Й.Пасторія, Я.Рудавського, С.Твардовського, С.Темберського).

Автор використала весь комплекс виявлених нею друкованих і рукописних джерел. Однак наявна джерельна база не завжди дозволяє з необхідною глибиною висвітлити той або інший аспект досліджуваної проблеми. Тож окремі питання й надалі залишаються відкритими, а то й просто нез’ясованими. Необхідно активізувати пошук ще невідомих документів в архівосховищах Росії та Польщі.

Виносячи на розсуд читача свою роботу, автор далека від думки, що вона остаточно вичерпує все коло аспектів порушеної в ній широкомасштабної проблеми. Певна річ, не можна також розглядати як доконечну істину й авторські міркування, положення, висновки.

Розділ II

Життєвий шлях Б.Хмельницького.

Одним із найважливіших рубежів у пізньосередньовічній історії України стала Люблінська унія 1659 р., яка передбачала об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством у федеративну польсько-литовську державу – Річ Посполиту. Як слушно зауважив М.С.Грушевський „українське панство Волині, Побужжя, Полісся починає рішуче прощатися зі своєю патріархальною старосвітчиною, старатися себе, а коли не себе, - хто старший був і вважав свою життєву кар'єру скінченою, - то своїх дітей спосібити до нових вимог, втручатися в круг політичних і культурних інтересів, якими жила польська шляхта, входити в ближчі зв'язки й зносити з репрезентами польських фамілій, впливовими магнатами, з королівським двором, з коронним трибуналом ”¹.

Цей процес супроводжувався масовим покатоличенням та ополяченням українських феодалів, перед у чому великі князівські й найзаможніші шляхетські роди. Так, упродовж останньої третини XVI – початку XVII ст. у католицизм перейшли майже всі князівські родини українського чи білоруського походження. Трагізм цієї ситуації полягав у денаціоналізації, втраті етнічної самосвідомості економічно найпотужнішого, політично найвпливовішого та найкраще організованого класу-стану українського суспільства, який задля збереження й наступного зміцнення своїх станових інтересів не лише не підтримав боротьбу народних мас України проти іноземного поневолення, за створення національної державності (не кажучи вже про те, що очолив цю боротьбу), а брав основну участь у її придушенні.

Прагнення шляхетства до спокійного і веселого життя, а разом з тим його волелюбство були тісно пов'язані з рабством народу і навіть впливали з цієї умови. Шляхтичі мали рабів, живих машин, і не треба було їм ламати голови, де роздобути кошти. Від цього мораль тодішньої веселої пори позначена рисами, що свідчать: коли одним було дуже весело, іншим жилося вельми сумно – і не лише рабам, - позбавлених захисту закону і влади, а й тим, як тоді

¹ Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. – К., 1993. – С. 304.

пишалися свободою та вольностями, але через своє становище були слабкими і мусили танцювати під дудку сильних.¹

Гадаю, цей стислий огляд дасть змогу як найповніше уявити собі обстановку, в якій формувалася особистість майбутнього керівника Визвольної війни, а також складне підґрунтя для розуміння особливостей боротьби українського народу за волю й незалежність у першій половині XIX століття.

Джерела не дозволяють точно встановити рік і місце народження Богдана Хмельницького. Їх аналіз дав можливість дослідникам визначити лише найвірогідніше дату – 27 грудня 1595 року. Щодо місця народження, то називають різні міста – Жовква, Переяслав, Чигирин, тощо. Оскільки є дані, що в половині 90-х років XVI століття Михайло Хмельницький уже господарював у Суботові, вважаємо, що тут і народився Богдан. І.Крип'якевич слушно звернув увагу на той факт, що духовенство і козацька старшина в урочистій обстановці називали гетьмана Зиновієм. Це могло бути його друге ім'я, як це було у звичаях того часу, але сам він ніколи не підписувався Зиновієм.² Народження Богдана

припало на час серйозних процесів, які відбувалися у житті українського суспільства. По-перше – створення Речі Посполитої. По-друге, польські магнатсько-шляхетські угруповання на чолі з королем Сигізмундом III і канцлером Замостським, зацікавлені у зміцненні політичної єдності Речі Посполитої, вирішило підтримати ідею церковної унії, сформовану римською курією.

По-третє, у 1590-ті роки в основному завершився процес становлення республікансько-демократичних принципів устрою і функціонування Запорізької Січі – соціальної та військово-політичної організації козацтва як стану.

По-четверте, кінець XVI ст. становив собою важливий рубіж у розвитку національної самосвідомості, вперше з'являються і поширюються поняття „руський народ” (у сучасному розуміння „український народ”), висловлювання про „вітчизну”, „рідну землю” тощо.

¹ Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Історична монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С.168.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1990. – С.42.

Однак, внаслідок відсутності протягом багатьох століть практики державного будівництва, до початку Визвольної війни не було вироблено національної державної ідеї.

Нарешті, по-п'яте, 1590-ті роки започаткували нову сторінку в історії національно-визвольної та антифеодальної боротьби народних мас. Вперше спалахнули повстання під приводом Косинського (1591-1593) та С.Наливайка (1594-1595), у яких вирішальну роль відіграли козаки.

Інформатори XVII ст. повідомляють про холеричний темперамент Богдана Михайловича.¹ Таку вдачу він успадкував, очевидно, від матері. В дитинстві він був запальним, непокірним, гордим і водночас уразливим хлопчиком. Від батька перейняв рідкісний дар. Холодного розуму, здатність до будь-яких обставин зважувати ситуацію й знаходити найоптимальніші рішення. Все це блискуче виявилось згодом, у період його гетьманування.

Помітивши в сина великі здібності до навчання, Михайло Хмельницький вирішив дати йому освіту. Є певні підстави для припущення, що спочатку Богдан навчався дома (можливо в батька чи в когось із священиків), а згодом – в одній з київських шкіл. Подальшу освіту він здобув у львівському єзуїтському колегіумі, де пройшов класи граматики, поетики, риторики, оволодів польською і латинською мовами.¹

Про перебування Хмельницького в єзуїтській школі українські літописці записали таку легенду: коли Богдан з іншими студентами гуляв біля костьолу, „вітер схопив його, тричі обніс довкола костьолу і на тому місці, звідки його підхопив, знов поставив”; єзуїти з цієї пригоди зробили висновок що „з цього хлопця буде велике гоніння на римську церкву”² так українські літописці оцінювали науку Хмельницького у єзуїтів.

Єзуїтська школа відкрила Хмельницькому справжні цілі єзуїтів, і він не пішов на їх принаду. Він вважав єзуїтів ворогами визвольних прагнень українського народу і ставився до них як до ворогів. Пізніше, після перемог над

¹ Смолій В.Н., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – К., 1993. – С. 36.

² Замлинський В.Н. Богдан хмельницький. – Ленінград, 1989. – С. 42.

³ Величко Самійло. Літопис. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 158.

шляхетською Польщею, він рішуче вимагав, щоб єзуїтські колегії на території Запорізького війська були ліквідовані, бо від єзуїтів „починається незгода в релігії та порушення миру”.

Невідомо коли Богдан повернувся до батька, до Чигирина чи Суботова, і як він там проводив юнацькі роки. Можна тільки гадати, як молода людина, допомагав батькові в господарстві і під його керівництвом привчався до військової справи. Чигирин лежав на самому краю „диких піль”, безлюдних степів, куди часто робила наскоки татарська орда. Все населення було озброєно і брало участь в обороні країни. Богдан також рано набув військового досвіду.

В 1620 р. Михайло Хмельницький взяв участь в поході гетьмана Жолкевського на Молдавію як старшина загону охочих, „стрільців” з Чигиринщини. У цьому війську разом з батьком був і Богдан. В бою з татарами під Цецорею в жовтні 1620 р. Михайло хмельницький загинув смертю хоробрих.

В тому ж бою Богдан потрапив у турецький полон і, за його словами, „лютої неволі зазнав”. Як свідчить турецький літописець Натма Челебі, Хмельницький перебував у неволі в Константинополі, в одного з старшини султанського флоту, який проживав у кварталі Косім-поли.¹ За одними відомостями, з неволі викупила Богдана мати, за іншими – обміняли його запорожці за турецьких бранців, „вдячно згадуючи батька”.² Повернувшись з полону, Богдан оселився на батьківському господарстві в Суботові. Одночасно, мабуть, він вступив до Запорізького війська. Як син чигиринського підстарости, убитого в бою, він мав можливість зайняти посаду в адміністрації чигиринської королівщини. Але він знехтував кар’єрою на службі в магнатів і зв’язав свою долю з козацтвом. Є відомості, що Хмельницький деякий час перебував на Запорожжі, це цілком можливо, але більш правдоподібним є те, що він одразу вступив до Чигиринського козацького полку, який існував з 20-х років XVII ст. Про початок військової служби Хмельницького нема точних відомостей, хіба тільки те, що він, „поступивши юнаком до козацького війська,

¹ Меріме П. Б. Хмельницький – Львів, 1990. – С. 40.

² Літопис Грабянки. – Київ, 1992. – С. 27.

з простого козака поступово дійшов до чину сотника”. Єрмил згадує, що Хмельницький в Чигиринському полку „за Черняка був або за отамана”.

Те, що Хмельницький поступив до Запорізького війська мало величезне значення для здобуття ним військових знань. Городові полки на той час були зараховані до реєстрового війська і мали характер регулярних частин. Пізніше літописці дають невірогідні відомості про різні походи і славні діла Богдана, а саме: ніби він у 1621 р. ходив на море з 10 тисячами війська і захопив кілька турецьких кораблів¹, а в 1629 р. у бою з татарами взяв у полон двох татарських князів з роду Кантемирів², у 1633-1634 рр. Начебто брав участь у Смоленській війні і так відзначився, що король подарував йому шаблю. Але критичний аналіз цих відомостей виявляє, що це перекручені або зовсім вигадані дані, насправді не зв’язані з особою Хмельницького³. Вірно можна вважати тільки загальну характеристику, яку дав польський хроніст Пасторій: „Він був здавна козаком, і в давніх війнах здобув військовий досвід”.

Хмельницький зараховував себе до людей, „які звикли шаблею шматок хліба собі добувати”. „Все, що маю, я здобув своїми власними силами і своєю шаблею”, говорив він. Він був воїном за покликанням, умів воювати, брав участь у воєнних походах. У походах на татар він здобув воєнний досвід; це підготувало його до завдань, які згодом стали перед ним, як перед полководцем. Охороняючи права Запорізького війська, Хмельницький брав участь у селянсько-козацьких війнах проти шляхетської Польщі.

Коховський подає відомості: „Він був підсобником Тараса, після ішов слідами бунтівників Острянина і Гуні, був учасником жакливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, - а він уникнув заслуженої кари”. Про участь Хмельницького у повстанні Тараса Федоровича в 1630 р. не відомо нічого більше, крім цієї згадки. Зате детально відомо про участь Хмельницького у війні 1637-1638 рр.⁴

¹ Літопис Самійла Величко. – Т. II. – С. 381, Т. IV. – С. 152.

² Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ. – 1992 р. – С. 33.

³ Костомаров М.І. Богдан Хмельницький в 3-х томах. – Дніпропетровськ, 2004 – С. 72.

⁴ Меріме П.Б. Хмельницький – Львів, 1990 – С. 25.

Хмельницький став військовим писарем у дуже важкий для Запорізького війська час, коли магнати намагалися використати перемогу здобуту над селянсько-козацькими повстаннями, і прагнули цілком зруйнувати військову організацію Запорожжя. Проте всі спроби старшини полегшити становище не мали успіху. Це відбилося також і на особистому становищі Богдана Хмельницького. Посаду військового писаря було скасовано, і він втратив це впливове місце (1638 рік). Не одержав він також призначення на жодну з вищих посад, доступних козакам: він не став ні військовим, ні полковим осавулом; Хмельницький був задовольнитися нижчим становищем, - він став одним з десятих чигиринських сотників.¹

1646 р. Хмельницький розпочав підготовку нового козацького повстання. Він дуже вдало скористався планами короля розпочати війну проти Порти, що могла вестися за активної участі козаків. У квітні 1646 року у складі старшинської делегації Б.Хмельницький відвідав Варшаву і був присутній на таємничій аудієнції у Владислава IV. Останній за здійснення морського походу проти турків погодився повернути козакам вольності, збільшити реєстр до 12 тисяч осіб, вручив для будівництва човнів гроші, передав привілеї корогви і гетьманську булаву.

Все це до часу старшини мали тримати при собі, бо король не без підстав побоювався виступу вороже настроєного магнатсько-шляхетського угруповання. Хоча воно змусило його і відмовитись від свого задуму, а козацька старшина восени дістала наказ припинити підготовку до походу, Богдан Хмельницький наполягав на її продовженні, щоб згуртувати навколо себе надійних людей.² У цей час погіршується становище Богдана Хмельницького. Справа у тому, що Чигиринщина перейшла у володіння Станіслава Конєцпольського, а його син Олександр став корсунським і чигиринським старостою. Здобувши собі млітвський „ключ” (феодалне приватне володіння), Конєцпольські почали визначати його мені і намагалися при тому загарбати якнайбільше сусідніх земель.

¹ Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (164-1676) – Київ, 1999 – С. 48.

² Голобуцький В.А. Запорожское козачество. – Київ, 1957. - С. 54.

Так, вони заявили, що і Суботів, де був хутір Хмельницького, належить до їхнього мисливського володіння. Хмельницький вважав ці претензії безпідставними: „Цього насправді немає у млітвських привілеях, бо старі млітвські привілеї у наших руках бували, добре знаємо, поки ці принципи сягають”.¹ Але Конєцпольські ударили на Хмельницького з другого боку – заперечили його право на Суботів. Справді, Хмельницький володів хутором у Суботові як спадщиною після батька, але цю землю він держав тільки „спокійним володінням” не маючи на неї офіціальних документів – ні акта надання, ні королівського підтвердження. Це непевне юридичне становище Хмельницького використав Олександр Конєцпольський як чигиринський староста, заявивши від імені свого староства про свої права на Суботів. Виконавцем планів Конєцпольського був чигиринський підстароста Чаплинський, який бажав взяти Суботів собі, щоб посадити там слободу, і за те обіцяв Конєцпольським збільшити їх доходи. Проти Хмельницького виступив також багатий чигиринський орендар єврей Захарія Сабиленко.²

Хмельницький захищав свої права. Як оповідають деякі літописи, він шукав поради у юристів, але вони пояснили йому, що в суді, за недостатністю документів, він не зможе виграти справи. Він навіть, - щоправда це малоправдоподібно, - подав скаргу до сейму, але і тут одержав відповідь, що треба щоб Конєцпольський підтвердив його володіння... врешті Хмельницький подався до короля. Владислав IV, який в той час шукав допомоги Запорізького війська, прихильно поставився до Хмельницького та привілеєм від 22 липня 1646 р. затвердив за ним Суботів.³

Проте і королівський документ не допоміг Хмельницькому. В той час Олександр Конєцпольський одружився із Заморською і разом з жінкою приїхав до Чигирина, „до козацьких садиб, щоб там побувати і дістати дарунки із-за свого шлюбу”. Тоді, мабуть, Чаплинський дістав дозвіл Конєцпольського розправитися з Хмельницьким. Чаплинський звичайним шляхетським „заїздом”

¹ Крип'якевич І.П. Б.Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 45.

² Яковенко Н. Між правдою та славою. – Київ, 1993. – С. 35.

³ Мищук Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С. 55.

зайняв Суботів і пограбував майно Хмельницького. Хмельницькому було присуджено всього 130 золотих – як повернення коштів вкладених ним у своє господарство.

Сам Хмельницький так описував цей грабіж:

Все пропало! ... Сина убито, жінку забрано, маєток страчений, а правди нема ніде!... Куди податися?... Король Хмельницькому не допоміг, сам осміяний. „Знаю я, що твоя справа чиста – говорив король Хмельницькому, але я не в силі допомогти тоді, як не в силі допомогти і взагалі козакам, терпіння яких так само мені відомі. Але скажу одно: пам’ятайте, що у вас є шаблі ”.¹

Вороги Хмельницького не задовольнилися цим насильством, а повели проти нього жорстку боротьбу, намагаючись знищити його фізично. На Хмельницького було організовано ряд злочинних нападів. В 1647 р., коли татари напали на Чигирин, під час бою один польський жовнір, очевидно, підсланий кимсь, рубнув Хмельницького шаблею в шию, але, на щастя Хмельницький мав на голові „миширку”, шолом з залізною сіткою, що затримала удар. Жовнір виправдувався цинічно: „Я думав, що це татарин, хоч Хмельницький їхав серед війська, поряд з чигиринським полковником”.²

Проти Хмельницького виступав шурина Чаплинського Коморовський, який присягався, стоячи на колінах: „з тим нашим Хмельницьким не можемо нічого вдіяти правом, то присягаю, що одного дня почуєте, що його вже не має; бо ми маємо таких постак, що його, де-небудь зустрівши вб’ють”.

З особливою ненавистю ставився до Хмельницького чигиринський полковий осавул Пешта, з числа тієї старшини, що служила польському командуванню; він посилав доноси на Хмельницького і погрожував: „Швидше люди встали із жертви, ніж Хмельницький залишиться між ними”. У такій важкій, гнітючій обстановці доводилося жити Хмельницькому. В цих умовах і дозріли погляди Хмельницького. Він був тісно зв’язаний з козацтвом

¹ Хоткевич Гнат. Два гетьмани. Київ, 1991. – С. 20.

² Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Б.Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – № 12. – С. 45-76.

і вороже ставився до магнатсько-шляхетського гніту, якого зазнавало Запорізьке військо.

Осміяний, опльований, без пристановища, з темрявою безнадійного впереді їхав він „додому” – і от се була хвиля, коли народжувався гнів. От коли він на собі почув до глибини все, чим боліла кожна українська родина. Це вже був не козацький сотник, службовець, а безправний русин перед польськими утисками. Душа його кривавилася, коли він передумував зі своїм нещастям муки всього свого народу.¹

Ставлять, а найбільше польські історики, в вину Хмельницькому, що він підняв повстання з особистих причин. Ні, це не так. Кожному чоловікові треба зрозуміти, відчуті ідею, кожному треба передумати її своїм, не чужим серцем. А для того потрібні особисті враження – і чим глибше зачепить подія чи ідея індивідуальність, тим глибше буде відчуття. І от тут так само: своє горе було для Хмельницького відчуттям народного.² Зрозуміло, що особиста трагедія не могла не вчинити серйозного впливу на настрої Б.Хмельницького. на власному досвіді він зайвий раз переконався, що свавілля магнатства і панства в Речі Посполитій не має меж, і ніхто, крім козацтва, не захистить його прав. Тому він активно готує повстання.³

Величко звертається до польських і козацьких хронік, аби довести, що з давніх-давен на козаках лежав почесний обов'язок охороняти Русь і що саме за „вольності козако-руськіє” підняв Хмельницький війну з полками, бо ж „б'яше Русь зь козаками вь неудобостерпимомь от поляковъ озлобленіи и утесненіи”.⁴ Твердить Величко „Руссамъ и козакамъ украиномалоросійськимъ приборити правъ и вольностей ку ихъ житію (що в пактах и метрикахъ короннихъ певне обрести моглобився)”, але „панове державци польськіє и ихъ дозорци” знищили через свій гонор ті привілеї, а через свою неситість чинили над людьми наругу та гніт. „братерським а праве от чесним на тое уболевал сердцем Богдан Хмельницький, - наголошує Величко, доводячи, що не особиста кривда від

¹ Хоткевич Гнат. Два гетьмани. – К., 1991. – С. 20.

² Карпов Г.В. В защиту Б.Хмельницкого. – М., 1890. – С. 15.

³ Смолій В.Н., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – К., 1993. – С. 68.

⁴ Величко Самійло. Літопис. – Київ, 1991. Т.1. – С. 21-22.

Чаплинського, а патріотизм і вболівання за долю вітчизни спонукали гетьмана до рішучих дій.¹

Це був, як слушно заявив Михайло Грушевський „критичний момент” у житті Хмельницького. В душі його, в усім єстві наставав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура.

За даними окремих джерел, збурити повстання Богдан Хмельницький і його соратники намірилися наприкінці жовтня – в листопаді 1647 р. під час походу Олександра Конєцпольського проти татар.

Але раптова поява Очаківської орди зірвала його. Разом з тим чигиринський осавул Р.Пешта викрив коронному хорунжому Б.Хмельницького і останнього негайно ув'язнили. Лише при сприянні друзів йому вдалося уникнути смерті і, очевидно, в половині грудня сотник з кількома десятками однодумців і сином Тимошем поспішно подався на Запорожжя.² Коли

Хмельницький уже був у безпеці, Кричевський повідомив Конєцпольського про його втечу на Запорожжя, але коронний хорунжий не надав цьому фактові особливого значення – адже втечі козаків на Січ були звичайним явищем. Ця подія не зворушила і Потоцького. Таким чином, зробивши найважливіший вибір у своєму житті, Богдан Хмельницький одержав щонайменше місяць для більш-менш спокійної підготовки повстання.³

Таким чином, в історії українського народу постать Богдана Хмельницького посідає одне з центральних місць. Видатний гетьман першим із воєнних та політичних діячів України доби феодалізму висунув завдання створення незалежної держави та зробив усе можливе для його вирішення. Він перший і, на жаль, останній з гетьманів зміг об'єднати різні верстви населення, пом'якшити суперечливості у суспільстві, провести гнучку соціально-економічну політику з метою боротьби за національну незалежність.

¹ Там само. – С. 27.

² Смолій В.Н., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – К., 1993. – С. 68.

³ Орест Субтельний. Україна: історія. – К., 1992. – С. 118.

Розділ III

Б.Хмельницький – видатний полководець

Визвольна війна виникла раптово і несподівано в 1648 році, а підготовлялася на протязі кількох років. Скупі відомості, які дійшли до наших днів, свідчать, що перші спроби організації повстання виникли ще в кінці 645 р. і на початку 1646 р. До гетьмана Конєцпольського за кілька місяців перед його смертю надійшли відомості від шпигунів, яких він держав між козацтвом, про те, що „козаки, яким набридло так довго бути у тій дисципліні і законному порядку, до якого приведено їх кілька років тому, після остаточного розгрому і позбавлення давніх привілеїв і вольностей ..., бажаючи якимось визволитись з цього, як вони казали, ярма і повернути собі давню волю, а не відважуючись власними силами до цього взятись, навчені давніми бідами і погромами, що без сторонньої допомоги їм це не вдасться зробити, - від недавнього часу почали переговори з кримськими татарами в справі союзу”.¹

Керівний центр повстання організувався під проводом Б.Хмельницького. один польський тогочасний мемуарист твердив, що саме Хмельницький подав ідею використання татар у боротьбі проти шляхетської Польщі. З-поміж козацької старшини Хмельницький вирізнявся як найвидатніша людина, він перевершував інших своєю талановитістю і мав великий воєнний досвід, набутий у війнах з татарами; як уже зазначалося, його особисті якості визнав навіть король, призначаючи його гетьманом для морського походу. Він був людиною освіченою, мав неабиякі дипломатичні здібності, а головне те, що він був широко популярним серед козацтва та місцевого населення взагалі.²

До того ж утиски, яких він зазнав від Конєцпольського, захоплення його хутора, ненависть до нього з боку панів і підпанків – усе це переповнило чашу терпіння, було поштовхом до рішучих дій.³

Організацію повстання підготовляло разом з Хмельницьким багато близьких йому людей. В чигиринському полку найближче до нього стояли

¹ Костомаров М.І. Б.Хмельницький. Історична монографія. – Дніпропетровськ. – С. 107.

² Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – Київ. – С. 85.

³ Меріме П. Б.Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 35.

Федір Вишняк і Кіндрат Бурлай. На визначне становище Вишняка між організаторами повстання вказує те, що зразу ж після перемоги повстання він став чигиринським полковником, заступав Хмельницького як наказний гетьман, очолював посольства до Варшави і Москви. Бурлай набув слави як ватажок походів на Чорне море і Синоп. Хмельницький зібрав військо і воно було настільки чисельне, що незабаром він почав наступ на Січ, де тоді перебував черкаський полк і частина найманих польських жовнірів. Полковник – шляхтич Гурський, бачучи безвихідність свого становища, разом з своєю гвардією утік із застави, а черкаські козаки 21 січня 1648 року здалися без бою і передали Хмельницькому Січ із запасами харчів та човни.

Ще до 1648 р. Хмельницький був відомий як знавець військової справи. Йому була добре знайома тактика запорозького війська – і швидкі погоні кінноти за татарами, і майстерна боротьба піхоти, і будування укріплень, і захист війська табором, і стрільба артилерії. Як сотник і писар реєстрового війська, він був обізнаний з питаннями комплектування і мобілізації, озброєння і навчання війська, з підготовкою полків до воєнного походу, із справою постачання т іншими організаторськими справами.¹ Коли ж виникла визвольна війна, Запорізьке військо без усяких вагань віддало в руки хмельницького гетьманську булаву, і він за короткий час рядом блискучих перемог заслужив ім'я видатного організатора війська та полководця.

Хмельницький зібрав навколо себе найкращих знавців військової справи, які разом з ним вели війну проти шляхетської Польщі. Найбільш досвідченими товаришами і порадиниками гетьмана був чигиринський полковник Федір Вишняк. Близько до Хмельницького стояв кропив енський полковник Філон Джаланий, непримиренний ворог магнатів. Він мав настільки великий авторитет, що в найкритичніший момент під Берестечком, у відсутності Хмельницького, військо обрало його наказним гетьманом. Третім видатним порадиником гетьмана був військовий обозний Іван Чернята, також ворог шляхти, в руках якого зосередилися найважливіші організаторські справи – складання військових реєстрів, керування табором і артилерією, постачання.

¹ Апанович О.М. Національно-визв. війна в епоху феодалізму// УІЖ. – 1952. - № 2.

Вже протягом першого року війни виріс ряд видатних полководців з-поміж полковників Запорозького війська. Найталановитіші – Максим Кривоніс, Данило Нечай, Мартин Небаба, Прокіп Шумейко.¹

У ході дальшої боротьби проти шляхти виросли нові чисельні військові таланти. Найбільшої слави набув Іван Богун. Під Берестечком відзначилися чернігівський полковник Матвій Гладкий та полтавський полковник Мартин Пушкар та інші. Запорізьким військом керував гетьман особисто або хтось з його доручення. Крім гетьмана, в керуванні армією брала участь військова, або генеральна старшина – військовий обозний, два військових осавула, два військові судді та військовий писар. Очолювані гетьманом, вони були наче штабом армії.²

Крім згаданої старшини, до штабу входили також полковники, які періодично з'їжджалися до гетьманської столиці Чигирин, і брали там участь у старшинських радах. Старшинська рада розв'язувала найважливіші військові справи та різні питання політичного характеру – все, що стосувалося війни та мирних переговорів, організації воєнних походів, мобілізації, перепису і реєстру війська та ін.³

Серед різних організаторських справ під час війни на першому місці стояло завдання створення боєздатної армії. Як показав досвід визвольної війни, це завдання було успішно розв'язано. За зброю під час визвольної війни взялися широкі маси українського народу. В мірі того, як повстання охоплювало все більшу територію, зростала також кількість війська, яким керував Хмельницький. У квітні 1648 р. Хмельницький вийшов із Запорожжя з 4-5 тисячним військом. Під Корсунем полки, якими він командував, налічували вже понад 15 тис. чоловік. У червні 1648 р. в таборі під Білою Церквою було 70-80 тис., переважно селян. Під Пилявцями у вересні 1648 р. українське військо осавули обчислювали в 50 тис. чоловік. У Переяславі в лютому 1649 р. Хмельницький запевняв польських послів, що матиме 200-300-тисячне військо.

¹ Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників // УІЖ. – 1995. - № 4. – С. 33-45.

² Замлинський В.А. Б.Хмельницький. – Москва, 1989. – С. 38.

³ Шеваль П. Історія війни козаків проти Польщі. – Київ, 1960. – С. 38.

В той же час гетьманські послы в Москві визначили кількість українського війська в 300 тис. чоловік. Під Зборовом у серпні 1649 р., за свідченням Хмельницького, чисельність війська досягла вже 360 тис. чоловік.¹

Ці великі цифри, подані в тогочасних джерелах, не можна вважати даними про справжню кількість боєздатного війська. В той час для організації всіх військ взагалі характерним було те, що поряд з активним бійцями у військових таборах перебувало багато всяких „допоміжних” людей – днур, пахолків, погоничів, ремісників, торговців, кількість яких значно перевищувала склад самого війська.

Для бойових дій вирішальне значення мали регулярні частини Запорізького війська. Насамперед це було реєстрове козацтво, записане у військові реєстри і зобов'язане постійно служити у війську. На початку визвольної війни реєстрових козаків налічувалося усього 6 тис., бо більше не дозволяла сеймова організація 1638 року. Але вже після перших перемог на Жовтих Водах і під Крсунем до складу Запорозького війська надійшло стільки колишніх „виписчиків” та інших досвідчених воїнів, що в червні 1648 р. Хмельницький ставив перед королем вимогу збільшити реєстрове військо до 12 тис. чоловік.² Що стосується реєстру, то він існував вже в 1648 р., як згадував Хмельницький в одному із своїх універсалів. Це були, очевидно, списки козаків по сотнях і полках, що склалися для обліку і військової служби. Польський уряд настійливо вимагав складення офіційного реєстру, щоб таким чином обмежити кількість козацтва. Хмельницький ставився до цих вимог негативно. У Переяславі в лютому 1649 р. він заявив польській комісії: „Нащо писати скільки? Як стане, може бути і сто тисяч! Буде, скільки я захочу!”³ Козацьке військо в основному являло собою піхоту. З самого початку організації реєстрового війська, в другій половині XVI ст., козаки належали до піхотних формувань. Вони відзначалися вмінням будувати окопи, вали, засіки і всякі земляні укріплення. Старовальський в описі козацького війська від 1628 р. згадував, що кінний козак, крім рушниці та запасу харчів,

¹ Величко Самійло. Літопис. – Київ, 1991. – Т. I. – С. 123.

² Документи Б.Хмельницького. – Киев, 1961. – С. 234.

³ Літопис Самовидця. Київ, 1971. – С. 98.

повинен був мати сокиру, косу, лопату і все потрібне для того, щоб сипати вали; так само про кінноту під Ловом зазначено, що „кінний при сідлі мав лопату”.

Козацька піхота, яка прославилася ще в Хотинській битві в 1621 р., згодом стала ще більш відомою завдяки боям під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом та ін. Деякі піхотні полки і сотні набули особливої слави, як, наприклад, чернігівська піхота, „дуже між ними славна”, „дуже добра”, броварська сотня, різні „вибрані” частини, „стрільці”, „мушкетери” та ін.¹ Піхота була основним формуванням в українських військах в часи визвольної війни. Особливою заслугою Хмельницького було те, що він зумів перетворити селянські загони у дисципліновані полки, які перемагали добре навчені шляхетські армії.

Кіннота, як бойова сила, була в Запорізькому війську до 1648 . гірше організована, і тому шляхетські кінні полки часто перемагали козаків. Для боротьби з шляхетськими військами, які були особливо сильні кінними частинами, необхідно було створити також українську кінноту. В перші роки війни з Польщею Хмельницький використовував татарську кінноту, яка брала участь у битвах під Корсунем, Пилявцями, Зборов ом. Але пізніше вже більш зростала майстерність і боєздатність української кінноти. Під Берестечком, де татари відмовились піти в наступ, головний бій з польською кіннотою з великим успіхом вела козацька кіннота. В універсалах Хмельницького від 1654-1655 рр. Завжди відзначається поділ війська на „кінних” та „піших”.²

Під час воєнної небезпеки поряд з регулярними частинами використовувались також добровольчі „охотні загони”. Гетьманським універсалом від 24 березня 1652 року було наказано, щоб „кожний посполитий чоловік мав усяку готовність, що до війни належить ”.

Велика народна армія, яку очолював Хмельницький, виникла в умовах запеклої боротьби проти шляхетської Польщі, створювалася нашвидку з селянських загонів, організація її не могла бути завершеною і досконалою і мала багато недоліків. Перед Хмельницьким поставало завдання досягти більшої боєздатності війська.

¹ Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ, 1992. – С. 68.

² Документи Б.Хмельницького. – Київ, 1961. – С. 234.

Важливим було питання про оплату війська. До 1648 р. реєстрові козаки одержували 30 золотих на рік. Хмельницький вважав необхідним цю плату відновити. Цього він добивався у переговорах з російським урядом у 654 р. в Москві: „Обычай тот бывал, что всегда воску запорожскому платили: просить и ныне его царского величества, чтоб н полковника по 100 ефимков, на есавулов полкових по 200 золотых, на есавулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых”.¹ Але розв’язати справу не вдалось через те, що ні російський уряд, ні український військовий скарб не були в силі забезпечити постійною платою реєстрове військо. Кінний козак під час походу повинен був сам себе утримувати, що було не під силу їм.

Старшина була переконана, що постійна плата піднесе боєздатність козацьких полків. Без плати військо мало скоріше характер народного ополчення, ніж регулярного війська. Те, що Хмельницький організував наймані частини з деяких „охочіх” людей, підтверджує, що гетьман шукав способів, як створити регулярні полки, які стояли б у постійній військовій готовності. Створення такого війська свідчило б також про формування української державності, бо наймані частини були одним із знарядь насильства, здійснюваного державою.

Надзвичайно важливою справою було забезпечення війська зброєю. В перший рік визвольної війни озброєння було не досить; в середині 168 р. коли військо налічувало 100 тис. чоловік, більшість була без рушниць. Але згодом кількість зброї збільшилась. Так, джерела зазначають щодо становища в травні 1651 р. : „У одних вогненна зброя, у інших лучша стрільба, а з киями нема тепер нікого у війську”.²

Звичайною зброєю козака була шабля і рушниця. Найбільш поширеною зброєю піхоти були мушкети. Зброєю для кінноти служили карабіни і пістолети. Значна частина зброї і боєприпасів вироблялася на Україні. З універсалів Б.Хмельницького видно, що кінний козак сам повинен був придбати в похід

¹ Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників // УІЖ. – 1995. - № 4. – С. 33-45.

² Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ, 1992. – С. 75.

п'ять кіп пуль і п'ять фунтів пороху. В усіх полках існували військові майстерні, де пушкарі і шабельники виробляли і ремонтували зброю¹.

До військових таборів купці привозили потрібні військові припаси. Джерела зазначають щодо походу під Гомель в 1649 р.: „Порох мають з України – з Києва до Любича недавно привезли велику кількість”. Про становище під час походу 1651 р. грецькі купці зауважували: „Пороху й олову у війську багато; купці привозять у військо селітру, а козаки з селітри самі виробляють порох; олово і порох взяли також в містах, в яких були ляхи.”

Місцевих запасів все ж не вистачало, і старшина Запорозького війська вже на початку визвольної війни, як уже згадувалося, вживала заходів, щоб привезти зброю і порох із-за кордону.²

Значні запаси зброї прибували на Україну з Росії. Російське військове мистецтво на той час уже досягло високого розвитку і багато де в чому перевершувало країни Західної Європи.

Зброю і боєприпаси постачали також купці з інших країн. 1651 р. до Норинська, на Поділлі, приїхали купці з Петрикова на Білій Русі, які привезли дві бочки пороху, віз селітри; вони одержали проїзний універсал Б.Хмельницького. частина зброї, очевидно, находила з Молдавії, Туреччини, Криму. Але великих військових запасів не було, і Б.Хмельницький забороняв вивозити за кордон олово, порох, всяку зброю і коней.³

Артилерія запорозького війська здебільшого походила з воєнних трофеїв, здобутих на полях боїв, на Жовтій Воді, під Корсунем і Пилявцями, і з численних магнатських замків.

Вже після закінчення весняної компанії 1648 р. в Чигирині було 74 гармати. Восени того ж року Кривоніс захопив в Полонному 60 гармат, а також велику кількість зброї в Барі. Під Пилявцями було здобуто 80 гармат і 100 тис. гаківниць.⁴ В цілому польова артилерія запорізького війська порівняно до загальної кількості була досить сильною.

¹ Документи Б.Хмельницького. – Київ, 1961. – С. 248.

² Смолій В.А. Степанков В.С. Б.Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Київ, 1993. – С. 34.

³ Хоткевич Гнат. Два гетьмани. – Київ, 1992. – С. 318.

⁴ Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1653 гг. – Киев, 1965. – С. 409.

У великих боях під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Охматовим вона або дорівнювала кількості польської артилерії, або навіть і перевищувала її.

Головним центром артилерії в перші роки визвольної війни був Переяслав. Після воєнних походів туди відвозились гармати „та пороховий та олов'яний скарб”. Пізніше „гармата” перебувала в різних містах. Артилерію обслуговувало 300 гарматників; до них належали гармати, шапошники, ремісники, стадники до коней. Артилерією керував військовий, або генеральний, обозний; до його штабу належав гарматний хорунжий і гарматний писар.¹

Хмельницький дбав також про добру організацію постачання. Кінний козак мав обов'язок брати у похід не тільки зброю, але також і харчі : „Казали їм за дві неділі мати готові коні і сухарі”, „щоб самі були і коні мали в готовності, зі зброєю і пороху по два фунти, також сухарі”.² Але на довший період війни командування заготовляло окремі запаси, які зберігалися на випадок крайньої нестачі. Щодо походу 1651 р. в джерелах зазначається: „Гетьман наказує щадити ці запаси, що з ними прийшли, і каже добувати запаси на стороні. А цих готових запасів у війську буде по дві і по три бочки сухарів н десяток; і до них привозять також запаси і напитки з Києва”. Сам Б.Хмельницький був переконаний, що табір під Берестечком може оборонятися три місяці: „мають харчі і порох, а знаєте, як ми в таборах обороняємось і голод переносимо”. Під час походу 1653 р. запас харчів був на два місяці; до війська приводили великі каравани купців, навіть по тисячі чоловік, враховуючи й охорону.³ Про санітарну допомогу в запорозькому війську збереглися окремі дані: У

зборовському поході брав участь лікар Лука Литвин „для лекарства ранених людей”; у білоруському полку, яким командував Іван Нечай, згадується лікар, при артилерії були цирульник і коновали. В реєстрі 1649 р. майже в кожній сотні були цирульники і коновали. Догляд за пораненими і хворими козаками доручався одному з старшини; так, ніжинський полковник Іван Золотаренко, вирушаючи в похід, залишив при поранених козаках полковника Івана Поповича.

¹ Шеваль П. Історія війни козаків проти Польщі. – Київ, 1960. – С. 113.

² Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ, 1992. – С. 68.

³ Документи Б.Хмельницького. – Київ, 1961. – С. 385.

Під час пошесті „скорої смерті” в 1653 р. в околицях Чигирини і Суботова були поставлені „застави”, які не пропускали подорожніх.

Для догляду за інвалідами, „пострілених і зувічених войска запорозького жолнеров” служив стародавній „військовий монастир” в Трахтемирові, до якого належали деякі землі, так само як і „уходи” на р. Самарі.¹

Запорозьке військо поділялось на полки, сотні і десятки бо курені.

Полкову старшину складали: полковник, осавул, інколи бувало два полкові осавули, обозний, суддя, писар, хорунжий. Полки поділялись на сотні, кількість яких могла бути різною. За реєстром 1649 р. сотень в полку було від 11 аж до 22, в яких налічувалось не по 100, а звичайно по 200-300 чоловік. Сотенну старшину складали сотник, осавул, писар, хорунжий. Щодо найнижчих ланок полку, куренів, то, як видно з перепису ніжинського полку в 1651 р., старший такого підрозділу, отаман, мав під своїм командуванням 10-20 козаків, рідше 30-40.²

Полковників призначав гетьман. Прикладом цього може лужити універсал Б.Хмельницького від 1 серпня 1650 р., яким він призначав чужинського сотника Лук'яна Сухиню ніжинським полковником. Гетьман повідомив сотників, отаманів і „все товариство реєстрове” ніжинського полку „Іж уванившими заслуги і спосібность до завідованя тим полком пана Лукьяна Сухині, сотника бужинського, оному полковництво ніжинськое дали єсьмо. Теди особисте о том відаючи, оного всі за полковника Волго Міли і послушні йому були, так, яко на тоє залежит; котрий за тим от нас супальную владзу маєт тим полком справовати, непослушних карати і вольностей товариства нашого постерегати...” Іншим універсалом від 26 січня 1656 р. Хмельницький призначив Івана Нечая командувати Білоруським полком.³

Іноді гетьман знімав полковників через їх нездатність. Так, в 1654 р. Хмельницький зняв з полковництва уманського полковника Осипа Глуха та білоцерківського полковника Семена Половця за те, що вони не виявили потрібної енергії під час польського наступу, і призначив у ці полки інших полковників.

¹ Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Історична монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 541.

² Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – Київ, 1975. – С. 18.

³ Документи Б.Хмельницького. – Київ, 1961. – С. 342.

Сотників призначав полковник даного полку. Інколи, у виняткових обставинах, козаки самі обирали собі сотника, але старшина вважала це не правильним.¹

Кінний полк і кінна сотня мали своє постійне місцеперебування – місто або містечко, рідше село, де знаходився полковник або сотник. Але у козаків тільки частина жила в полковому або сотенному місті, а більшість була розквартирована по селах, вони перебували там, коли гетьман „розпускав” війська на відпочинок.

Коли ж виникала воєнна небезпека, полки одержували гетьманські універсали з наказом готуватися до війни.

Окремим універсалом гетьман призначав час виступу полків у похід. Універсалом від 24 травня 1650 р. Хмельницький наказував полковникам виділити по 300 чоловік з кінного полку, призначивши одного сотника старшим, „зі зброєю доброю, огнистою, порохів щоб був достаток, з двома кіньми, на десяток чоловіка один віз з харчами, не чекаючи другого універсалу нашого, на день 26 травня до Полтави.”²

Перед походами, до яких заздалегідь готувалися, спершу всі війська зосереджувалися в одному призначеному місці. В липні 1648 р. полки збиралися на традиційному місці – Масовому Ставі, недалеко від Корсуня. В наступні роки головний табір організовувався найчастіше під Білою Церквою, зокрема перед зборівським походом у травні 1649 р., перед берестецьким у березні 1651 р.

Із зібраних місць війська пересувалися на фронт чи то окремими полками, чи то більшими з'єднаннями.

Командування головним військом Хмельницький завжди зосереджував у своїх руках і сам особисто вів похід, висилав військо у бій і керував бойовими операціями. Командування окремими, самостійними з'єднаннями він доручав видатним полковникам з титулом наказного гетьмана.³

У поході кожне з'єднання війська було забезпечене табором, який складався з возів. Трансильванський історик Краус оповідав: „що нема в світі війська, яке

¹ Субтельний Орест. Україна: Історія. – Київ, 1992. – С. 185.

² Документи Б.Хмельницького. – Київ, 1961. – С. 295.

³ Костомаров М.І. Б.Хмельницький (в 3-х томах). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 583.

вміло б краще будувати шапці, як козаки...” Таборні вози у поході ставили звичайно у п’ять – шість, а інколи і більше рядів; так, відходячи з-під Зборова в 1649 р., „справили табір у кілька десятків рядів”.¹ Захист війська табором – це старий запорозький звичай, вже відомий в 90-х роках XVI століття; табір з великим успіхом використовувався у селянсько-козацьких війнах проти шляхти в 20-30-х роках XVII століття, і під час визвольної війни він зберіг своє призначення.

Хмельницький, за давнім запорозьким звичаєм, не починав війни зимою, а виступав тільки у теплу пору року. Причинами цього було те, що взимку не вистачало паші для коней і важко було будувати шапці та інші земляні укріплення.

До воєнного походу Хмельницький підготовляв заздалегідь всі військові сили. „Не зібравши всього війська, я ніколи не ходив у похід” – заявив він в 1655 р. російським полководцям.² Він не любив ризикувати, зустрічаючи ворога, маючи недостатню військову силу.

У війнах з шляхетською Польщею бойовий фронт простягався на 300 км. Основні сили Хмельницький зосереджував у центрі, на головному шляху, що проходив з Білої Церкви на Бердичев і Старо-Костянтинів. Одночасно він забезпечував праве крило від наступу литовських магнатів, на лінії Овруч-Чернігів, та ліве крило, - оскільки була небезпека з боку кримських татар – на лінії Умань – Чигирин.

Прикордонна смуга лінії Случ – Мурафа була постійно забезпечена козацькими заставами по головних містах. Коли ж там розгорталися більші бої, Хмельницький посилав туди окремі полки, які вступали у боротьбу. Для усіх вступних боїв він часто використовував селянські загони, бойові дії яких мали партизанський характер. Їх завданням було поширювати паніку серед ворожих військ, оточувати невеликі частини противника і знищувати їх, щоб уже перед головним боєм сили ворога були як найбільше ослаблені.³

¹ Літопис Самовидця. – Київ, 1971. – С. 93.

² Меріме П. Б.Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 115.

³ Костомаров М.І. Б.Хмельницький. Історична монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 640.

Військо, яке мало завдати головного удару, Хмельницький затримував у своєму таборі з тим, щоб тільки у вирішальний момент вивести його проти ворога. На ворога він старався вдарити тоді, коли той цього не чекав. Під Пилявцями і під Зборовом вдалося йому до останньої хвилини приховати свої сили і захопити ворог несподіваним наступом.

Хмельницький завжди перший починав битву. Козацькі старшини вважали навіть ознакою рицарської честі викликати ворога на боротьбу.

При великих скупченнях військ головний бій розгортався на широкому просторі, який простягався між ворожими арміями. Війська виходили до бою з укріплених таборів. Першою виїжджала легка кіннота, яка намагалася викликати ворожі полки на бій; такий вступний бій називався „герць”, а його учасники „герцівниками”. Далі вступала у бій регулярна кіннота, яка йшла на ворога, вишукувавшись у „лави”, тобто колони, з шаблями, рідко з пістолетами.

Піхота йшла у наступ під захистом шапців, які сама собі копала. Кіннота і піхота часто здійснювали комбіновану атаку: кіннота наступала фронт ворога, піхота обстрілювала його з флангів; така взаємодія була у битвах під Зборовом, Берестечком та ін.

Коли війська ворога наступали переважаючими силами, доводилось застосовувати оборонну тактику. Так було в 1651 та 1653-1655 рр., коли польські магнати організували сильний наступ на Україну, намагаючись своїми силами окупувати Правобережжя.¹

В оборонній війні базами опору служили укріплені міста-замки. Їх кількість була дуже велика: у списках 1654 р. налічувалося 194 міста, 15 містечок та один остріжок. Але досить укріпленими були й інші містечка. Багато нових укріплень було збудовано після 1648 р., особливо в південній, степовій смузі України.

Укріплення склалися з внутрішнього замка та з зовнішніх фортифікацій довкола містечка. Змок стояв на високому місці, займав порівняно невеликий простір і був добре укріплений ровом, валами та дерев'яним частоколом з оборонними воротами і баштами. Рови були наповнені водою з річки; інколи річка оточувала місто з двох сторін, а з інших боків проходили рови. Вал був

¹ Хоткевич Гнат. Два гетьмани. – Київ, 1992. – С. 312.

скраплений підбудовою з дерев'яних зрубів, які насипались землею. На валу стояв частокіл з дубових брусів, загострених вгорі. Башти були дерев'яні, оббиті тертицями, з „верхами”, на яких містилася сторожа. В'їзні ворота мали також свої укріплення.

Найбільш характерною рисою військової майстерності Хмельницького була його стратегія наступу, удару. Саме в цьому його воєнні операції докорінно відрізняються від давнього, традиційного способу ведення війни запорізьким військом.¹

Хмельницький надав перевагу тактиці наступу на ворога. Він не чекав приходу польсько-шляхетських військ, а йшов їм назустріч, брав ініціативу в свої руки.

Вирішення долі війни Хмельницький вважав у знищенні головної армії ворога. Він не розтрачував сил на здобуття укріплених фортець та інших укріплених пунктів ворога, а йшов прямо до головної мети – зав'язати бой з основними силами противника і розгромити їх. Літом 1648 р. запорозьке військо вирушило проти польсько-шляхетської армії, хоч позаду залишались ще не здобутими Кодак і ряд замків на литовському кордоні; але перемога під Пилявцями дала Хмельницькому змогу визволити Волинь і Поділля. Після Пилявської битви він не чекав результатів облоги Кам'янця, Бродів і багатьох інших магнатських і королівських замків, а продовжував похід, шукаючи зустрічі з великими скупченнями шляхетських військ. Так само він не вагався залишити позаду оборонні мури міста Львова і вирушив з військами на Замостя, сподіваючись виграти там бій з Вишневецьким. Під час кампанії 1649 р. козаки оточили магнатські війська у Збаражі, але Хмельницький не вважав основним завданням здобувати цю сильну фортецю, пішов на зустріч польській армії і в бою під Зборовом добився перемоги.¹

Свої стратегічні міркування Хмельницький висловив у листі від 28 травня 1655 р. до ніжинського полковника Івана Золотаренка, який командував українськими військами на Білій Русі. Хмельницький критикував метод ведення війни Золотаренком, який витрачав багато часу на облогу окремих міст чи замків;

¹ Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників// УІЖ. – 1995. - № 4. – С. 33-45.

гетьман радив діяти по-іншому – йти у наступ на головне військо ворога. „Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова або де стояли б які-небудь окремі ворожі полки. Бо і минулого року багато доброго було б зроблено, коли б біля цих курників не барились, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей, як із військ його царської величності московських, так і з наших. Треба, щоб і ваша милість порадив тому бояринові, який там над військами його царської величності уде першим, щоб без затримки просто з вашою милістю на противника ішли, щоб вже цей рік даром не пройшов. А біля Бихова залиши, ваша милість, перевіривши, піхоту і накажи біля воріт окопатись, а сам, ваш милість, там людей не губи, а не барячись ... промишляй, ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше”.²

Важливість цього рішення Хмельницького підкреслив у своєму листі до Золотаренка військовий писар Іван Виговський, відзначаючи, що така стратегія виправдала себе у війні 1648 р., в період пилявецької битви.

Виходячи з своєї стратегії наступу, удару, Хмельницький застосовував також відповідну тактику богонавальний наступ. Він привчав військо до цієї наступальної тактики, закликав козаків відважних виходити з укріплень та йти назустріч ворогові: „Коли прийдете до битви, не покладайтеся на ваші лопати та ями, - вже там добре прийдеться огинатися, щоб слави і духу наших не загубити.”

3

Таким чином діяльність Хмельницького як організатора війська і полководця була надзвичайно широка і багатогранна. Він очолив Визвольну війну українського народу. Він був одним з найбільш здібних організаторів українського війська. За допомогою досвідченої козацької старшини він зумів перетворити селянські загони у регулярні, дисципліновані полки. На кожний заклик гетьмана йшли в похід тисячі бійців, величезна народна армія. За його участю були створені різні роди військ – славна козацька піхота, кіннота, артилерія, а також військо було забезпечене всім необхідним для ведення бою. Хмельницький умів

¹ Костомаров М.І. Б.Хмельницький (в 3-х томах). – Дніпропетровськ, 2004. – С.168.

² Документи Б.Хмельницького. – Київ, 1961. – С. 439.

³ Літопис Самовидця. – Київ, 1971. – С. 79.

підтримати ентузіазм і завзяття мас, спрямувати їх прагнення до однієї мети – знищення ворога. Це принесло визволення масам українського народу.

Розділ IV

Держава Б.Хмельницького і її місце в історії України

25 січня 1648 р. перейшов у наступ і без бою оволодів владою на Січі Богдан Хмельницький. Після цього відбулася козацька рада, яка обрала Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Ці події ознаменували початок Визвольної війни українського народу, спрямованої на ліквідацію іноземного поневолення і створення у межах усіх етнічно-українських земель незалежної національної держави. І саме у цій невимовно важкій складній і трагічній боротьбі розкрився політичний та військовий геній Б.Хмельницького.

Хмельницький – це Мойсей, що йому Бог дав „сили і разумъ, черезъ которій би возмогл отъ такъ тяжкого ига Лядського вольній Малоросійський народ освободити, и въ вожденную паки приоблекти свободу”.¹

Аналіз джерел свідчить, що не відразу гетьман і його соратники висунули програму створення незалежної держави, а певний час дотримувались, за словами В.Липинського, лінії „козацького автономізму”. І не випадково. Адже за умов іноземного поневолення українське панство не спромоглося сформувати національну ідею створення незалежної держави, вважаючи своєю батьківщиною не Україну („Русь”), а Річ Посполиту. З певним застереженням можемо лише констатувати появу серед частини козацтва не цілком чітко визначених автономістських планів щодо козацьких областей. Потрібен час, аби переосмислити цілі боротьби, поставитись до них не стільки з станових, скільки з загальнонаціональних інтересів, побачити перспективу розвитку України як самостійної держави. Цей процес виявився складним і суперечливим. Проте інакше, очевидно, й бути не могло.²

¹ Літопис Грябянки. – Київ, 1992. – С. 31.

² Замлинський В.А. Богдан Хмельницький. – М., 1989. – С. 48.

Результативність повстанського руху 1648 р. змушує висловити сумнів щодо трактування радянською історіографією цієї події як початку визвольної війни. Окремі вчені (Микола Костомаров і Михайло Покровський) називали боротьбу українського народу в середині XVII ст. „козацькою революцією”¹.

Погляньмо на події 1648 р. з точки зору революційності тих змін, що тоді відбулися. Революція – це докорінна зміна в житті суспільства мирними чи військовими засобами. Залежно від спрямованості вона могла мати або соціальний, або національно-визвольний характер.²

Протягом 1648 р. в ході визвольної війни було розгромлено збройні сили шляхетської Польщі й ліквідовано польську адміністративно-політичну систему в Україні. Польські та українські полонізовані магнати і великі шляхтичі були перебиті або втекли в межі корінної Польщі разом з католицькими ксьондзами,

уніатським духівництвом представниками польської влади (воєводами, старостами, каштелянами), земські й городські суди припинили своє існування.

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Вкраїні,
Та немає ляха, немає пана,
Немає унії.

співав народ, висловлюючи радість у зв'язку з поваленням влади шляхетської Польщі.³

Український народ не визнавав залежності від Польщі. На визволених землях – від р. Случі на заході до російського кордону на сході і від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні, на території, що обіймала близько 200 тис. кв.км. – почала складатися нова військово адміністративна і політична система, формувалася українська національна держава. Князь В.Д.Заславський в одному з листів повідомляв, що в захоплених містах „заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинили”.⁴

¹ Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX ст.: Навч. Посібник. – К., 1996. – С. 188.

² Там само. – С. 189.

³ Рибалка І.К. Історія України. Ч. I. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Х., 1994. – С. 208.

⁴ Смолій В.А. Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1657 рр. Крізь призму століть// УІЖ. – 1999. - № 1. – С. 3-12.

Почала активніше проявлятися ініціатива мас у справі заселення нових територій, і в південній смузі було збудовано багато нових замків та укріплених містечок, які стали базою для освоєння раніше незаселених степів. За даними літопису Самовидця в цей час ряд нових поселень виник також на прикордонній смузі густо заселеної Брацлавщини, поблизу Умані виросло нове місто Торговиця, яке служило центром для торгівлі з Кримом, біля Полтави виникли великі слободи.¹

Держава Б.Хмельницького будувалась за такою системою:

1. Генеральний уряд на чолі з гетьманом
2. Полковий уряд на чолі з полковником
3. Сотенний уряд на чолі з сотником
4. Влада міських і сільських козацьких отаманів.

Кожна з цих нижче стоячих влад підпорядковувалася вищестоящим органам влади. Вищим органом влади козацької держави середини XVII ст., (або Гетьманщини) була загальна (Генеральна) військова Рада. Участь у роботі цього органу влади могло брати усе козацтво, а з найбільш важливіших питань – міщани та духовні особи. Зміцнення позицій козацької старшини у внутрішньополітичному житті Гетьманщини привело до зростання ролі Ради козацьких старшин. Рада старшин вирішувала військові, правові, адміністративні, господарчі та звичайно політичні справи. Рішення ради мало обов'язкову для виконання силу. З часом гетьман самостійно призначав склад генеральної старшини.² В 1652-1653 рр. Козацько-старшинська влада на Україні зміцнювалась, зростав авторитет: сила її адміністрації. Глухівський сотник Сахно Верчик у листі до одного з російських воєвод звертав увагу на те, що на Україні нема вже польської адміністрації, а владу здійснює гетьман: „Пишеш до нас, у нашу землю за тим хрестянином... тези не до нас пишеш, до старост да до подстаростих, которіє уже третій рок як за Вислу поутекали.

¹ Літопис Самовидця. – Київ, 1971. – С. 38.

² Степанков В.С. Б.Хмельницьки проблеми государственности на Украине// УІЖ. – 1991. - № 9. – С. 33 – 45.

Цим козацька старшина підкреслювала, що Україна відокремилась від Польщі і має власне управління. Від часу битви під Батогом у гетьманських універсалах вже ніде не згадувалося, що Запорозьке військо підлягає королю. Хмельницький підписувався тільки „гетьман з Військом Запорозьким”.¹

Гетьман очолював генеральний уряд (генеральну старшину), який складався з генерального обозного, генерального судді, генерального осавула, генерального писаря, генерального підскарбного, генерального бунчужного і генерального хорунжого. У цьому уряді обозний керував постачанням армії, суддя очолював генеральний суд, осавул відповідав за організацію і боєздатність військових частин, підскарбій відав фінансами, скарбом і податковою політикою, бунчужний оберігав гетьманський бунчук (символ влади), а хорунжий відповідав за збереження головного військового прапора та частково відав військовими справами.

Особливе місце у козацькій державі займав гетьман. За часів Б.Хмельницького гетьманська влада значно зміцніла. Гетьману вдалося обмежити владу старшинської Ради, а саме він був прихильником твердої влади, яку прагнув передати своєму сину. Б.Хмельницький мав дуже широкі повноваження: скликав Генеральну військову Раду та Раду старшин, підписував універсали, які готувала військова канцелярія, приймав участь у здійсненні судочинства та розглядав скарги на судові вироки полкових і сотенних судів, вів переговори з представниками іноземних держав, оголошував початок війни та підписував мир, організовував фінансову систему, був головнокомандуючим збройними силами України (Війська Запорозького).²

У своїй основі влада гетьмана була обмежена. Семигородський князь Юрій Ракоцький так характеризував устрій України, порівнюючи його з устроєм Семигороду: „Ми є абсолютний володар – ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження

¹ Універсал Хмельницького від 30 травня 1652 р. Док-ты Б.Хмельницкого.

² Власов В.С., Коляда І.А. Історія України. – К., 1997. – С. 48.

гетьманства або зміна його злежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади.”¹ Але Хмельницький, як керівник Визвольної війни українського народу, здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушна. Маса українського народу визнавали цей авторитет Хмельницького і „в усьому покладались на гетьмана”.²

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини нагадував традиційний військовий устрій: звільнена від польської влади земля поділялася на 16 полків й сотні на чолі з полковниками та сотниками відповідно. Такий поділ держави відрізнявся від попереднього тим, що територія Гетьманщини була поділена на відносно невеликі військово-адміністративні округи, а тому здійснення керівництва на місцях було більш легким і ефективним. Полковники були головними представниками гетьманської влади на місцях. Вони здійснювали військову та адміністративну владу на території полку, виконували доручення гетьмана й Ради старшин. Сотники здійснювали військово-адміністративну владу на території сотень і були підзвітні полковникам. Головною запорукою успішного будівництва національної держави стало створення власної боєздатної, багатотисячної армії.³ Велика увага приділялась посиленню війська, організації розвідки. В 1651 р. в Варшаві арештували троє козаків (двоє були запорожцями). Старший із них видав себе за католицького священика. З початку війни, як твердив Голінскій, „давали знать Хмельницькому, какие предложения и намерения были у Речи Посполитой”. Дійсно, на основі донесень лазутчиків в гетьманській канцелярії створювались детальні звіти засідань не тільки сейму, але і таємної королівської ради.⁴ Армія формувалась із добровольців, відзначалася високим бойовим духом, мужністю та суворою дисципліною. Її основну ударну силу становили запорожці й реєстрові козаки Білоцерківського, Чигиринського, Черкаського, Корсунського і Переяславського полків. У ході боротьби невеликі повстанські загони об’єднувались в нові полки, які приймали назву найбільшого міста.

¹ Воссоединение, Т. II. – С. 154.

² Україна в документах і матеріалах. Т. III. – С. 173.

³ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1957. – С. 288.

⁴ Там само. – С. 289.

З'явилися Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Бортнянський, Ічиянський, Кропивиянський, Київський, Уманський та інші полки. Бойове ядро полку становили 1-2 тис. записаних у реєстр козаків, але при необхідності до них приєднувалися ще десять, а то й більше тисяч добровольців. Чисельність української армії доходила до 100-150 тис. чол. Це набагато більше ніж в будь-якій іншій європейській державі. Як правило, полочани самі собі обирали полковника з-поміж найталановитіших організаторів, мужніх і хоробрих ватажків. Те ж саме відбувалося й при формуванні полкової старшини – писаря, судді, обозного, осавула, хорунжого. Разом з тим, гетьман призначав полковників і на власний розсуд з числа непримирених ворогів польської шляхти. Прискіпливий вибір кращих з кращих забезпечив перевагу військової майстерності командирських кадрів української армії над професійною вправністю польських воєначальників.¹

У відносинах між полковниками й вищою старшиною органічно поєднувалися воєнна ініціатива з суворою дисципліною. Наказ гетьмана виконувався незаперечно, негайно й точно.

В цьому армія дотримувалась чітко вироблених правил, вироблених запорожцями в їхній безперервній боротьбі то з турками, то з татарами, то з ляхами, а то з усіма разом. Полки склалися з сотень, чисельність яких була неоднаковою. Часто вони налічували до 500-700 козаків кожна на чолі з сотником, писарем, осавулом і хорунжим. У більшості випадків сотенна старшин обиралась на відкритих козацьких радах.

Велике значення мала розробка та прийняття статуту Війська Запорозького – „Статей про устрій Війська Запорозького”.²

Розвиткові українського воєнного мистецтва сприяло сузір'я талановитих полководців – сподвижників Б.Хмельницького. найближче оточення гетьмана належало до різних соціальних верств. Б.Хмельницькому вдалося об'єднати навколо себе кращих представників реєстрового й запорозького козацтва (Філон Джалалій, Іван Ганна, Максим Несторенко, Максим Кривоніс), української

¹ Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX ст. – К., 1996. – С. 189.

² Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників //УДЖ. – 1995. - № 4. – С. 42.

шляхти (брати Виговські, брати Нечаї, Іван Богун, Остап Гоголь), а також міщанства й селян (брати Золотаренки, Мартин Небаба).

Корсунський полковник С.Морозенко-Мородовицький походив з галицько-волинської шляхти. З початку Визвольної війни С.Мородовицький перейшов на бік повсталого українського народу. Особливо відзначився С.Морозенко в Пилявецькій битві. 1649 р. під фортецею Збаражем Морозенко керував кіннотою. Навіть польські хроністи писали, що тут він виявив надзвичайний героїзм. Його шабля миготіла як блискавка. 29 липня Морозенко помер від ран.¹

Кальшецький полковник Іван Богун визнаний найкращим стратегом Визвольної війни. Особливо відзначився в обороні Вінниці (1651 р.), у захисті Умані (1654 р.), у битвах під Батогом (1652 р.) і Жванцем (1653 р.).

Докорінні зміни сталися у соціально-економічних відносинах. Повсталі маси ліквідували велику земельну власність польських магнатів і шляхти, а також полонізованих українських феодалів. Залишені ними рухоме майно і скот перейшли до рук повстанців. Селяни, козаки й міщани почали засівати панські лани різним збіжжям. Звільнені землі хлібороби вважали своїми, відвойованими, як вони говорили, козацькою шаблею. Економічні підвалини традиційного феодалізму були істотно підірвані.²

Свої володіння зберегли тільки православні монастирі та українська та польська шляхта, що стала на бік повсталих. Частина православних монастирів одразу визнала законність нової влади й почала шукати в неї захисту від селян. Вже з червня Б.Хмельницький став видавати охоронні й жалувані універсали Густинському, Печерському жіночому, Флорівському та іншим монастирям. Майже одночасно охоронні універсали дістають Севастіан Снітинський з Коростенщини та, напевне, й інші шляхтичі з числа учасників боротьби проти Речі Посполитої. Ці універсали захищали від наїздів військових команд, але не закріплювали владу поміщика над селянином.³

¹ Сеналий В.А. Казацкая республика в Украине// УІЖ. – 1989. – № 4.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К., 1994. – С. 215.

³ Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX ст. – К., 1996. – С. 189.

Одним з найголовніших завоювань народу бурхливого 1648 р. стала ліквідація кріпосного права, найненависнішої й найтяжчої форми експлуатації селянства. Хлібороби завоювали особисту свободу й широкі можливості для заняття сільським господарством, різними промислами. Основними господарськими одиницями на визволеній території стали дрібні господарства, які базувалися на сімейній та вільнонайманій праці. Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність вимагали чіткого функціонування фінансової системи. Нею безпосередньо управляв Б.Хмельницький. головним джерелом прибутку „Військового скарбу” були земля, що перейшла в користування „скарбу”, сільськогосподарські промисли (млини, броварні тощо) та їх оренда; торгівля (торгові збори з торгів і ярмарок, кордонні мита); загальні податки, якими було обкладено все населення. Особливості надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. Одиницею оподаткування служив двір, тобто господарство. Серед грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, пізніше московські й турецькі гроші. А наприкінці 1649 р. розпочалося карбування національної монети, на якій були зображені „на одному боці – меч, а на другому боці його, Богданове, ім’я”.¹

Не давали спокою гетьманові й питання соціальної політики. Перш за все відзначимо його прагнення заручитися підтримкою місцевих феодалів, православної церкви, а також узяти під свій контроль розвиток боротьби народних мас. Десь у середині червня вперше в історії Визвольної війни та Української держави він розіслав „по всій Україні універсали з наказом: Кожен, як з нашого війська Запорозького, так із інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти й заворушення мусить припинити”.² За даними Ласка, гетьман погрозив суворими універсалами повстанцям, які діяли в маєтках Вишневецького на Лівобережній Україні, Фастівщині та Брацлавщині; двох із них, котрі брали участь у захопленні Лубен, наказав стратити, а кількох

¹Влсов В.С., Коляда І.А. Історія України. – К., 1997. – С. 51.

²Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 108.

відіслав до Ієремії з роз'ясненням: погроми чинили не козаки, „а власні піддані його милості князя, які збунтувалися”. В присутності посла від Киселя Богдан пообіцяв навіть, що, коли козацьке посольство у Варшаві досягне успіху, то він знищить загони повстанців.

У козацькій державі діяла своя система судочинства. Вона складалася з Генерального, полкових та сотенних судів. Найвищою судовою установою був Генеральний військовий суд при гетьмані. Він розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьман. До складу Генерального суду входили два генеральних судді та судовий писар. На місцях суди очолювали особисто полковники чи сотники. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани й селяни. Окрім того, в Україні існували й церковні суди, які поширювалися тільки на внутрішні справи духовництва.¹

Інтенсивно відбувалися процеси становлення місцевих органів влади Української держави, міського самоврядування, виникнення нового адміністративного поділу на полки та сотні.

Таким чином, сформована національна державна ідея стала неписаним заповітом для прийдешніх поколінь українців.

Богдан Хмельницький, очолюючи процес становлення нового адміністративного апарату в Україні, правильно розумів його завдання і перспективи, всю політику, як внутрішню, так і зовнішню, підпорядкував здійсненню головної мети – визволення України з-під гніту шляхетської Польщі і створенню Української держави.

Слід пам'ятати, ще геополітична ситуація для реалізації права українського народу на створення власної держави була вкрай несприятливою, оскільки проти цього виступали найсильніші держави – Річ Посполита, Кримське Ханство, Росія й Porta. Тому Б.Хмельницькому доводилося постійно розв'язувати надзвичайно складні зовнішньополітичні проблеми і виявити чудеса дипломатичної спритності у пошуках виходу з безнадійних, здавалося б ситуацій.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К., 1994. – С. 216.

Недарма відомий сучасний польський історик З.Вуйчик зараховував його до найвизначніших дипломатів всесвітньої історії.¹

До 1654 р. гетьман успішно протидіяв заходам польської дипломатії в Бахчисараї й Стамбулі; зумів паралізувати наміри Варшави зіткнути Україну з Росією; домогся визнання Української держави як суб'єкта міжнародних відносин. Він, як ніхто інший, розумів сю згубність для справи визвольної боротьби воєнно-політичного союзу Польщі з Кримом, тому, незважаючи на підступну політику хана, докладав максимум зусиль, щоб запобігти його створенню й зберегти союзницькі стосунки з ханством, встановлені в 1648 р. Однак у відносинах з Іслам-Гіреєм поводив себе з великою гідністю, ніколи не запобігав перед ним, сміливо висловлював йому невдоволення тими чи іншими діями, внаслідок чого користувався повагою серед татарських мурз, які прагнули зберегти з ним дружні стосунки.² Не випадково Гадни-Махмед, автор хроніки життя і діяльності Іслам-Гірея, характеризував Б.Хмельницького/, як „розумну людину і безстрашного багатиря”.

Чимало уваги гетьман приділяв встановленню дружніх відносин з могутньою Портою, від позицій якої залежала поведінка хана. Б.Хмельницький домогся від турецького уряду політики позитивного нейтралітету стосовно України. Гетьман не поспішав приймати пропозиції Порти, щодо її протекторату, але й не відхиляв, зважаючи на можливі наслідки того кроку в критичний для Української держави час.³

Прагнув гетьман заручитися підтримкою Молдавії, Валахії та Трансільванії. Це було не просто, бо в даному регіоні традиційно сильним залишався вплив Польщі. Не можна ігнорувати й того, що Молдавія і Валахія перебували у васальній залежності від Туреччини. 1653 р. Б.Хмельницький в оцінці політичної ситуації в Молдавії припустився серйозної помилки, що призвело до укладення цими державами антиукраїнської коаліції з Річчю Посполитою. Однак гетьман критично переосмислив власні дії і зробив належні висновки.

¹ Яковенко Н. Між правдою та славою. – К., 1992, С. 318.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – М., 1989. – с. 485.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 25.

Уже наступного року він домігся розвалу цієї коаліції. У подальшому з Трансільванією було укладено анти польський договір (1656 р.). У різні часи своєї діяльності вступав у відносини з Венецією, Швецією, Австрією і Бранденбургом.

Особливе місце у дипломатичній діяльності творця Української держави посідали відносини з Росією, які в силу ідеологічних причин найкраще вивчені в радянській історіографії. Відзначимо лише, що він домагався, насамперед, військової допомоги для розгрому Речі Посполитої. З кінця 1648 р. гетьман висловлював згоду на визнання протекції царя (на основі укладення відповідного договору), але за умови негайного вступу Росії у війну проти Польщі. 1654 р. – укладається Переяславсько-Московський договір, який передбачав створення з Росії і України конфедеративної держави.

Одночасно з „статтями” був складений лист Б.Хмельницького до царя Олексія Михайловича, датований 17 лютого 1654 р. Гетьман просив „права, уставы, привилея, и всякой свободы, и державы добр духовных и мирских людей, во всяком чину и преимуществе сущих, елико хто имяше от веков от князей, и панов и благочестивых, и от королей польских в государстве российском наданных, о них же мы кровь свою проливаем, от дедов и прадедов тыя содержащие и погубити я не попускающе... просим твоего царского величества, изволь, твое царское величество, утвердить и своими грамотами государскими укрепить навеки”.¹ Возз’єднання України з Росією було знаменною історичною подією, яка вивела український народ на новий історичний шлях.

Своєрідний устрій України, а також добровільний характер возз’єднання її з Росією забезпечили їй такі права в справі самоуправління, яких вона ніколи не мала, перебуваючи під владою шляхетської Польщі.

Проте возз’єднання не принесло українському народу повного визволення. Росія перебувала під владою царизму, який вів реакційну політику національно-колоніального гноблення у відношенні до всіх підкорених народів. Від самодержавного ладу терпів так само і український народ. Але в боротьбі проти царського абсолютизму і влади експлуататорських класів український народ

¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. Т. III. – М., 1954. – С. 549.

знайшов вірного друга і союзника в особі російського народу, який теж зазнав гніту від царизму і експлуататорів.

Возз'єднавшись з Росією, Україна забезпечила свою територію від іноземної агресії. Шляхетська Польща, яка на протязі довгих сторіч гнобила Україну, втративши українські землі, почала занепадати і не мала вже сили протиставити себе могутній Російській державі.

Росія, до складу якої входила Україна, дала відсіч зазіханням з боку султанської Туреччини і Криму, а пізніше відбила також напади й інших агресивних країн і звільнила від іноземного панування Крим та південні українські землі, що відіграло величезну роль у розвитку продуктивних сил всієї країни. Таким чином, з 1654 р. почався новий етап у міжнародних відносинах в Європі.¹

Можна зробити висновок, що через вдалу зовнішню політику гетьманського уряду вдалося досягти зміцнення позицій України на міжнародній арені.

Надзвичайно важливою складовою революційного процесу була розбудова держави.

Попри існування різних міркувань і оцінок, все ж вони дають можливість зробити такий висновок: протягом 1648-1650 рр. На терені козацької України відбулося становлення національної держави. Зрозуміло, що її інституції переживали складний процес свого формування й були далекі від завершення. В багато чому вона відрізнялася від тогочасних європейських держав але не має належних підстав сумніватися ні в її існуванні, ні в тому, що вона виконувала всі функції, властиві державі. Як писав В.Шевчук, „ми жаліючи над помилками наших державотворців і на їхні невдачі, не повинні забувати й іншого: українці в XVII-XVIII століттях викликали неймовірні зусилля і заявили немало героїства та самопожертви, щоб свою державу, в межах можливості, встановити та її втримати „¹

Спробуємо визначити деякі з найголовніших особливостей Української держави. По-перше, на відміну від європейських, провідну роль в її утворенні та функціонуванні відігравала не традиційна для тогочасного суспільства еліта, а дрібні землевласники – вояки (козаки), котрі не виступали визискувачами інших

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – М., 1989. – С. 484.

станів й існували за рахунок власної праці. Це справді унікальний випадок в європейській політичній історії.²

По-друге, відсутність шляхетського стану й відкритість козацького для вступу представників інших станів і верств докорінно відрізняли соціальну структуру суспільства козацької України від соціальних структур інших країн. У зв'язку з цим істотно різнилися спрямованість і зміст соціальної політики урядів України та інших держав.

По-третє, незавершеність процесу становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації, гострі суперечності між різними угрупованнями й жорстку міжусобну боротьбу за владу, що стала однією з причин розпаду держави на два гетьманства.

По-четверте, відсутність досвіду державного будівництва й слабкість інтелектуальної еліти зумовили неприпустиму недооцінку значимості розробки й прийняття правових актів (кодексів), які б юридично закріпили й оформили зміни, що сталися в суспільстві в роки революції. Прийнятий, очевидно, в червні 1648 р. документ „Статті про устрій Війська запорозького” хоч, як засвідчують деякі джерела і торкався, крім суто військової сфери, й інших сторін суспільного буття, все ж не розв'язував основної проблеми.³

По-п'яте, винятково можлива роль міліарного фактора у функціонуванні суспільства й держави (гетьман Війська Запорозького водночас виступав володарем держави, полково-сотенний адміністративно-територіальний поділ, назва держави – Військо Запорізьке). Військові (гетьман, полковники, сотники, отамани) очолювали сі керівні державні посади, що не могло не позначитися негативно на суспільно-політичному розвитку країни. Збереженню цього феномену сприяли нескінченні воєнні дії, що їх вела козацька Україна за незалежність, які висували армію на чільне місце, а державу перетворювали на великий військовий табір.

Разом з тим не поділяємо думки, що козацька держава являла собою неймовірно складний феномен станової військової диктатури і мала місце

¹ Шевчук В. Богдан Хмельницький фундатор козацької держави // Розбудова держави. – 1993. - № 9. – С. 5-13.

² Сеналій В.А. Козацька республіка в Україні // УІЖ. – 1989. - № 4.

³ Сеналій В.А. Козацкая республіка в Украине // УИЖ. – 1989. - № 4.

„патримоніальність” державного тіла, „яке спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств, тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомості”.¹ Відкритість козацького стану, характер його взаємин з іншими станами, визнання устрою магдебурзького права в містах, шляхетських і церковних судів; участь у роботі генеральних, представницьких і старшинних рад представників міщан, духовенства і навіть селян² не дає підстави для твердження про існування „військової диктатури”.

Не зупиняючись на характеристиці формування й функціонування різних інституцій (це тема окремої розмови), висловимо кілька міркувань щодо найголовніших тенденцій організації влади. Протягом першого року революції виразно окреслилася боротьба двох тенденцій у становленні форми правління: республіканської (традиційно притаманної Війську Запорозькому) монархічної (гетьманської). Вже влітку 1648 р. Б.Хмельницький взяв курс на усунення чорної ради від розв’язань найважливіших питань. Посланцям А.Кисіля заявив відверто: „Не так у нас тепер діється, як це було здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся”.

З початку 1649 р. спостерігалось неухильне зміцнення прерогатив гетьманської влади „самодержавних, монархічних устремлінь Б.Хмельницького”. було покінчено з практикою зібрання чорних рад функції якої переймає старшинська рада. Водночас окреслюється процес відродження ідеї українського монархізму, носієм якої виступав гетьман, котрий вперше прямо чи опосередковано починає висловлювати думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. Маємо свідчення згадуваних членів посольства А.Кисіля, що гетьман величався „князем Русі і Молдавії і розпорядився звертатись до нього („хоч і скрито”) як до князя Руських провінцій”.¹

Харизматичність особистості Б.Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва й інших верств населення погляду на його владу як таку, що дана від Бога. Восени 1650 р. український посол до короля хорунжий Василь під

¹Яковенко Н. Між правдою та славою. – К., 1993. – С. 73.

²Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С. 234.

час розмови з М.Потоцьким, між іншим, відзначив, що „цей гетьман від Бога даний (ним) гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине”.²

Зосереджуючи в руках всю повноту влади, з 1650 р. гетьман почав виношувати плани встановлення владарювання династії Хмельницьких. Керуючись цим, прагнув налагодити родинні зв'язки з представниками зарубіжних державних еліт (зокрема, домігся одруження сина Тимофія з донькою молдавського господаря В.Лупу Розандою). При цьому, як на наш погляд, не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем (до речі, султан надав йому титул „князя Русі”), що не хотів встановлення монархічної влади, а керувався розумінням того, що в козацькій Україні немає соціально-політичної опори для князівської влади. В зв'язку з чим вирішив добиватися перетворення гетьманської влади, яка зросла на національному ґрунті й дістала визнання й підтримку більшості населення, у спадкову монархію. І для утвердження монархічного начала покладає великі надії на всебічну підтримку з боку власного клану, формуванню якого приділяв постійну увагу.

Пішовши на укладення договору з Росією, Б.Хмельницький домігся фіксації в його тексті статті про пожиттєвий характер володіння гетьманською булавою і з цього часу пришвидшується еволюція республіканських форм правління в монархічну. Промовистою виглядає характеристика київським митрополитом С.Косовим його в листі від 14 липня 1654 р. як „нині нашої землі начальника і покровителя”. Утверджується порядок призначення і звільнення ним полковників; по суті, володарів права на життя й смерть будь-якого мешканця країни (незалежно від посади), якщо той дозволяв собі проігнорувати його розпорядження. За визнанням наказного гетьмана А.Ждановича, зробленим влітку 1657 р. у розмові з російським посланцем І.Желябунським, „всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був”. Подібне твердження почули в цей же час у Москві сановники від П.Тетері, котрий повідомив, що критикувати дії Б.Хмельницького старшини не можуть („ім всього

¹ Мищик. Три листи // УІЖ. – 1992. – № 6. – С. 69-73.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1657 рр. Крізь призму століть// УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 3-24.

цього гетьманові відмовити не можна, оскільки той володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять”).

Зазнає змін і титулування. Так, у листі до вараського воєводи К.Щербана від 28 червня 1657 р. воно виглядало вже по-монаршому: „Божою милістю гетьман Військ Запорозьких”. Нарешті, в квітні 1657 р., відчуючи наближення смерті, на генеральній раді, в роботі якої взяли участь „війти і бурмістри”, він добився легітимної передачі влади сину Юрію. Так було зроблено вирішальний крок до встановлення монархії у формі спадкового гетьманства Хмельницьких, що, на нашу думку, відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку Української держави; оскільки сприяла б консолідації еліти та нації в цілому навколо гетьмана як носія символу легітимної верховної влади, соборності України, а відтак слугувала запобіганню боротьбі старшин за булаву.¹ Однак, на вдмину від Англії, де подібний процес в роки революції завершився відновлення монархії, в Україні він був зірваний супротивом політичної еліти, яка у своїй масі не усвідомлювала і, будемо відвертими, не хотіла усвідомлювати, історичної необхідності акту утвердження спадкоємності гетьманської влади й прагнули добитися запровадження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління, яка відкривала дорогу для реалізації потаємних задумів оволодіння булавою. І після смерті у серпні 1657 р. Великого гетьмана І.Виговський у вересні усунув Ю.Хмельницького від влади, а в жовтні домігся обрання себе гетьманом України. Так було зруйновано крихку будівлю української монархії й відкрито „ящик Пандори” жорсткої міжусобної боротьби за булаву, що стала однією з найголовніших причин поразки революції.¹

Республікансько-олігархічна форма правління, як засвідчили події, виявилась неспроможною успішно розв’язувати складні проблеми життя країни; саме при її розквіті виникли сприятливі умови для руйнівних процесів „отаманства” старшин, анархо-охлократичних поривів низів суспільства, втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України. І, що характерно, логіка розвитку соціально-політичних подій штовхала і того ж таки І.Виговського (весною 1659 р. він уже добився від Варшави запровадження

¹ Мельник Історія. – К., 1991. - С. 250.

спадкоємності гетьманської влади – передачі її після його смерті брату Данилу, мотивуючи це бажанням щоб „в Україні не доходило до вибуху заворушень”) й інших гетьманів (І.Брюховецького, Д.Многогрішного, П.Дорошенка, І.Самойловича) до вживання заходів з метою зміцнення прерогатив гетьманської влади, надання рис само державності, виношування планів запровадження її спадковості, тобто, іншими словами, до встановлення монархічної форми правління.² Але жодному з них не вдалося цього досягти. Зазнала невдачі й спроба Ю.Хмельницького у 167-1681 рр. Домогтися утвердження Українського (Руського) князівства у Правобережній Україні (в кордонах гетьманства П.Дорошенка).³ наданий історією шанс було упущено назавжди.

Отже, метою боротьби, яка розпочалася в Україні в 1648 р., було:

- добитися ліквідації національно-релігійного гніту речі Посполитої й не допустити його запровадження з боку Московії чи Османської імперії;
- розбудувати національну соборну державу й відстояти її незалежність;
- ліквідуватимодельсоціально-економічнихвідносин,що ґрунтувалася на великому й середньому феодальному землеволодінні, фільварко-панщинній системі господарства, закріпаченому чи феодально залежному селянстві. Й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю й сільськогосподарські угіддя, праця вільної людини.

Таким чином, визначальним було виборення Україною незалежності, бо лише вона відкривала перспективу збереження революційних соціально-економічних завоювань й могла запобігти феодалізації суспільних відносин (входження до складу будь-якої з сусідніх імперій – Речі Посполитої, Московії, Порту на тих чи інших умовах неминуче вело до реставрації феодалізму).¹

Вона займає величезне місце в історії України.

¹ Се налий В.А. Козацкая республика в Украине// УІЖ. – 1989. - № 4.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К., 1994. – С. 117.

³ Брайчевський М. Вступ до історичної науки.: Навчальний посібник. – К., 1995. – С. 120.

Висновки

Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України доби феодалізму політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства, пом'якшити гостроту соціальних суперечностей, запобігти їх переростанню в громадянську війну. Цим були створені сприятливі умови для завершення в основних рисах процесу формування Української держави. Важко переоцінити роль гетьмана у становленні державного апарату та налагодженні його функціонування. Незважаючи на своє шляхетське походження, Богдан Хмельницький, дбаючи про інтереси козацтва, пішов шляхом розвитку тих зародків національної державності, які почали формуватися на Запорозжі та Півдні Київського воєводства з другої половини XVI ст. Так на політичній карті Європи з'явилася Українська козацька республіка, з яскраво вираженими демократичними рисами політичного устрою та соціально-економічних відносин.

Незважаючи на деякі непослідовність і суперечливість у діях, певні тактичні прорахунки, Хмельницький першим із політичних діячів не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічно українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети. Проте в конкретно-історичних обставинах середини XVII ст. гетьман, пішовши на Переяславську угоду, обрав найоптимальніший варіант з усіх можливих: вона передбачала входження Української держави до складу Росії на конфедеративних засадах і таким чином дозволяла зберегти основні політичні та соціально-економічні завоювання українського народу в роки Визвольної війни, а також відкривала шлях включенню до козацької республіки західноукраїнських земель. Як показали події 1654 – 1657 рр., Хмельницький самостійно проводив не лише внутрішню а й зовнішню політику, діючи часто всупереч царському уряду.

¹ Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К., 1995. – С. 121.

На жаль, нащадки не зуміли належним чином оцінити результати соціально-економічної політики гетьмана. Однак є сі підстави стверджувати, що він зумів піднестися над становими прагненнями й діяти в загальнонаціональних інтересах. Велич його як політика і державного діяча полягає в тому, що на відміну від своїх наступників він урахував особливості політичного устрою Української держави та специфіку суспільних відносин, що склалися внаслідок Селянської війни, зокрема пішов на визнання основних соціально-економічних завоювань селянства. На подібний крок була здатна людина справді реформаторського розуму, спроможна відмовитись від усталених понять і поглядів.

За гетьманування Богдана Хмельницького на території Української козацької республіки були ліквідовані магнатське та шляхетське землеволодіння, фільваркова-панщинна система господарства, кріпосницькі відносини, що зумовило грандіозний соціально-економічний переворот. Переважна більшість селян отримала особисту волю, право спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, а також можливість вступати до козацького стану. Таким чином, було зроблено важливий крок на шляху до утвердження в Україні селянської (по суті) власності на землю. Крім того, вважаємо, що тоді виникли сприятливі умови для еволюції козацького господарства в господарство фермерського типу.

Славетний син українського народу, Богдан Хмельницький був полководцем європейського масштабу. Саме він створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підніс ефективність української кінноти та артилерії. Не програвши жодної битви, гетьман завдав Речі Посполитій найважчих поразок за всю її історію. Блискучий стратег і тактик, прихильник блискавичних і рішучих дій, неперевершений майстер маневру, Хмельницький заслуговує на почесне місце в історії воєнного мистецтва – поряд із такими ушавленими полководцями XVII ст., як англієць Олівер Кромвель, швед Густав II Адольф, поляк Ян Собеський, австрієць Євгеній Савойський.

Не можна не відзначити й виняткові дипломатичні здібності Богдана Хмельницького. За короткий час він зумів налагодити дипломатичну службу, яка уважно стежила за подіями у Східній та Південно-Східній Європі. Чигирин став

визнаним центром міжнародного життя середини XVII ст. Сюди прибували посольства з Польщі, Росії, Криму, Порту, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Швеції, Австрії, Бранденбурга, натомість до цих країн виїжджали українські місії та посольства. В роки Визвольної війни Хмельницькому вдалося паралізувати дії польського уряду, спрямовані на створення антиукраїнської коаліції. Й лише фатальні прорахунки московського двору в оцінці співвідношення політичних сил у Східній Європі та у визначенні пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності не дали змоги Хмельницькому добитися поставленої мети – возз'єднати під гетьманською булавою всі землі України в межах незалежної держави.

Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя і культури рідного народу.

Водночас Богдан Хмельницький – це історична особа, котра не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Разом із тим нині, з висоти XX ст., можна бачити вже відзначувані непослідовність і навіть половинчатість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи – неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі і нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

Джерела та література

- Бутич І. До історії україно-трансильванських взаємин (1648-1656)// Архіви України. - № 3. – 1966.
- Величко Самійло. Літопис. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.І. – 372 с.
- Величко Самійло. Літопис. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.ІІ. – 642 с.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – К.: Наукова думка, 1983. – 719 с.
- Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Академия Наук УССР, 1965. – 805 с.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Світ, 1992. – 188 с.
- Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 176 с.
- Мищик Ю.А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // УІЖ. – 1984. - № 1.
- Україна в документах і матеріалах. Т. III. – К.: Академія наук УРСР, 1941. – 273 с.
- Документы Б.Хмельницкого. – К.: Академия Наук УССР, 1961. – 738 с.
- Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників // УІЖ. – 1995. - № 4. – С. 33-45.
- Апанович О.М. Національно-визвольна війна в епоху феодалізму// УІЖ. – 1965. - № 12. – С. 37.
- Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
- Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К.: Либідь, 1995. – 160 с.
- Буцинський П.М. О Богдане Хмельницком. – К., 1955. – 405 с.
- Веселого В.В. Принципи економічної політики Б.Хмельницького // Нариси історії економічної думки в Україні. – К.: Либідь, 1961. – 318 с.
- Власов В.С., Коляда І.А. Історія України. – К.: А.С.К., 1997. – 176 с.
- Голобуцький В.А. Запорожское казачество. – К.: Гос. издательство полит. литературы УССР, 1957. – 520 с.
- Грабовський П.А. До Богдана Хмельницького. – К., 1978. – 504 с.

- Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. – К.: Наукова думка, 1993. – 504 с.
- Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Наукова думка, 1990. – 398 с.
- Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. – К., 1989. – 308 с.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. Кордони, населення, право. – К.: Основа, 1996. – 223 с.
- Замлинський В.А. Б.Хмельницький. – М.: Наука. – 1989. – 120 с.
- Історичні пісні. – К.: Наука, 1961. – 45 с.
- Історія України. Нове бачення. У 2-х т. / О.Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та інші. Під ред. В.А.Смолія. – К.: Україна, 1995. – Т.І. – 350 с. Т.ІІ / В.Ф.Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. 1996. – 494 с.
- Карпов Г. В защиту Б.Хмельницкого. – М., 1890. – 384 с.
- Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955. – 640 с.
- Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1965. – 430 с.
- Качмарчик Я. Богдан Хмельницький. – К., 1950. – 408 с.
- Ключевський В.О. Курс русской истории. – М., 1959. – 392 с.
- Ковальський І.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI XVII в. – Днепропетровск, 1984. – 120 с.
- Костомаров М.І. Богдан Хмельницький (в 3-х томах). – Днепропетровск: Січ, 2004. – 845 с.
- Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Історична монографія. – Днепропетровск: Січ, 2004, 860 с.
- Крип'якевич І.П. Б.Хмельницький. – Л.: Світ, 1990. – 402 с.
- Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького// УІЖ. – 1957. - № 1. – С. 45 – 71.
- Куліш П.О. Отпадение Малороссии от Польши (1340 - 1654). Твори в 2 Т. – Т. 1. поезія. – К.: Дніпро, 1989. – 652 с.

- Кучернюк М.Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648-1654). – Л.: Світ, 1980. – 230 с.
- Липинський В. Україна на переломі. – К.: УККА, 1990. – 204 с.
- Максимович М.О. Листи про Богдана Хмельницького. – К.: Либідь, 2004. – 312 с.
- Мельник. История Украины. – К.: Свит, 1991. – 305 с.
- Меріме П. Б.Хмельницький. – Л., 1990. – 205 с.
- Мищик Ю.А. Три листи // УІЖ. – 1992. - № 6. – С. 69-73.
- Мищик Ю.А. Украинские летописи в XVII в. – Днепропетровск., 1978. – 208 с.
- Наливайко Д.С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 // УІЖ. – 1969. - № 8. – С. 24-61.
- Петровський Н.И. Б.Хмельницький. – М., 1944. – 50 с.
- Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне. – К.: Научная мысль, 1986. – 225 с.
- Пінчук Ю.А. Про трактування М.І.Костомаровим деяких питань возз'єднання України х Росією // УІЖ. – 1997. - № 7. – С. 44-57.
- Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х ГТ. – 2-ге видання. – К.: Либідь, 1993. Т. II. Від середини XVII ст. до 1923 р. – 606 с.
- Рибалка І.К. Історія України. Ч.І. Від найдавніших часів до к. XVII ст. – Х.: Основа, 1994. – 448 с.
- Рилєєв К.Ф. Богдан Хмельницький. Поетичні твори. – К.: Генеза, 1978. – 308 с.
- Смолий В.А. Казацкая республика в Украине// УІЖ. – 1989. - № 4. – С. 48-53.
- Смолий В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – К.: Наукова думка, 1999. – 602 с.
- Смолий В.А., Гуржій О.І. Як і коли почалася формуватися українська нація. – К., 1991. – 219 с.

- Смолій В.А., Степанков В.С. Б.Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Б.Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К.: А.С.К., 1994. – 260 с.
- Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – к., 1992. – 301 с.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1657 р. Крізь призму століть // УІЖ. – 1999. - № 1. – С. 3-24.
- Степанков В.С. Б.Хмельницький. Проблемы государственности на Украине // УІЖ. – 1991. -№9. – С. 33-45.
- Субтельний Орест. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
- Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654 - 1954). – М., 1954. – 502 с.
- Ткач А.П. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648 – 1654 гг.// Київський державний університет Т.Г.Шевченка. Наукові записки. – К., 1954. Т. 13. – С. 17 – 34.
- Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Б.Хмельницького// Культура і життя. – 1990. - № 2. – С. 45 – 76.
- Франко І.Я. На Свято горській горі. Поетичні твори. – К.: Дніпро, 1964. – 805 с.
- Хоткевич Гнат. Два гетьмани. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
- Шеваль П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Світ, 1960. – 250 с.
- Шевченко Т.Г. Розрита могила. Поетичні твори. – К.: Дніпро, 1978. – 365 с.
- Шевченко Ф.П. Історичне минуле в оцінці Б.Хмельницького // УІЖ. – 1970. - № 2. – С. 44-58.
- Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 258 с.
- Шевчук В. Богдан Хмельницький фундатор козацької держави// Розбудова держави. – 1993. - № 9. – С. 5-13.
- Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932. – 158 с.

- Яковенко Н. Між правдою та славою. – К.: Генеза, 1999. – 312 с.
- Ярошенко А. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. – К., 1950. – 302 с.

Резюме.

Богдан Хмельницкий — выдающийся государственный деятель национально-освободительной войны украинского народа. Величие Б.Хмельницкого в том, что он понимал интересы и желания украинского народа. Сила Б.Хмельницкого как руководителя в том, что он всегда был с народом, про что и сам неоднократно заявлял; он лучше всех своих современников понимал ход истории, обстоятельств, в которых находилась Украина, он выражал идеи и желания прогрессивных сил украинского народа, который поднялся на борьбу против всего, что стояло на пути его развития.

Б.Хмельницкий боролся против польского угнетения на Украине. Под его руководством были созданы огромные вооруженные силы, которые достигли ряда ярких побед над польскими войсками. Битвы под командованием Б.Хмельницкого вошли славной страницей в историю военного искусства.

Когда были изгнаны захватчики с Украины, начался процесс образования украинского государства. Гетман Украины Б.Хмельницкий проявил себя выдающимся государственным деятелем. Он заслужил глубокое уважение и других народов. На такое уважение заслуживают только настоящие национальные герои.

Summary.

Bohdan Khmelnytskyi is a prominent state figure and leader of the Ukrainian liberation war. His greatness came from his ability to comprehend concerns and intentions of the Ukrainian nation. As a leader, and he mentioned that himself plenty of times, he derived his strength from being always close to his people; better than any of his contemporaries he perceived the course of the events and circumstances in Ukraine of those times. He expressed the concepts and prerogatives of the progressive community of the nation that revolted fighting against every obstacle on its way of the development.

Bohdan Khmelnytskyi combated against Polish oppression. He led the formation of enormous armed forces that gained a number of brilliant victories over Polish troops. Battles commanded by Bogdan Khmelnytskyi are engraved with glory in the history of military art.

After the invaders had been banished Ukraine was involved into a process of a new state establishment. Hetman Bohdan Khmelnytskyi appeared to be an outstanding statesman. He earned deep respect of other nations as well. Only real national heroes are worthy of such respect.